

Angyali üdvözletek a Jakab-evangéliumban. Teológiai és ikonográfiai megközelítések

ZAMFIR KORINNA

Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Római Katolikus Teológia Kar, Kolozsvár (RO)
emilia.zamfir@ubbcluj.ro

*Nóda Mózesnek, akinek három Mária-ünnep különösen kedves:
Gyümölcshordó Boldogasszony, Sarlós Boldogasszony
és Kisboldogasszony*

A legkorábbi Mária-ünnep, Urunk születésének hírüladása, korábbi nevén az *Annuntiatio Beatae Mariae Virginis*, az 5. században alakult ki keleten. Bibliai alapja a Lukács-evangélium elbeszélése az angyali üdvözletről (Lk 1,25-38),¹ azonban az ünnephez fűződő (főként

1 NÓDA Mózes, *Liturgika. Szentmise, zsoltószöveg, szentségek. Keresztény szimbólumok*, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 2009, 158; Theodor MAAS-EWERD, *Verkündigung des Herrn IV. Liturgisch, LThK 10.*, 687-688. A nyugati egyház kezdetben a karácsony előtti vasárnapon emlékezett meg az annunciációról; a március 25-i dátum a 7. században rögzült (a 656-os toledói zsinat utal az ünnepre; Rómában I. Szergiusz pápa vezeti be). Az ünnep két ötödik századi tanúja Proklosz konstantinápolyi pátriárka harmadik homíliája a megtestesülésről (PG 65,703-708, a csodás szülést is kiemeli), és a Szeleukiai Baszileiosz püspöknek tulajdonított 39. homília

keleti) liturgikus szövegek és a képi ábrázolások jelentős része a Jakab-evangéliumra vezethető vissza. E tanulmányban a Máriának szóló angyali üdvözllet jeleneteit vizsgálom a Jakab-evangéliumban, majd azok képi recepcióját tekintem át. Ezt követően megfogalmazok néhány következtetést az írás liturgikus-ikonográfiai hatásáról.

A Jakab-evangélium

A Jakab-(proto)evangélium [JE]² az egyik legnépszerűbb kora keresztény írás. A szinoptikus gyermekségtörténeteket továbbgondolva

az angyali üdvözletről (εις τὴν εὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου, PG 85,425–452, egy bibliai hivatkozásokkal átszőtt teológiai értekezés a megtestesülésről). Az ünnep március 25-i ünneplésének tanúja a 6. századi Efezusi Ábrahám püspök homíliája: Martin JUGIE, Abraham d'Éphèse et ses écrits, *Byzantinische Zeitschrift* 22 (1913) 37–59; R.A. FLETCHER, Celebrations at Jerusalem on March 25th in the Sixth Century A. D., *Studia Patristica V. Papers Presented to the Third International Conference on Patristic Studies Held at Christ Church, Oxford, 1959*, III: *Liturgica, Monastica et Ascetica, Philosophica*, szerk. F. L. CROSS et al. (1962), 30–34; Dragoș BOICU, Praznicul Bunei Vestiri în omiliile Sfântului Petru Chrysologul, in Daniel BUDA et al. (szerk.) *Jertfelnicie în apostolat, didascalie și liturghisire. Prinoc de cinstire adus Înaltpreasfințitului Părintelui nostru Dr. Laurențiu Streza, Arhiepiscopul Sibiului și Mitropolitul Ardealului, la împlinirea vârstei de 75 de ani*, Andreiana, Sibiu, 2022, 580–591.

- 2 Constantinus de TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha, adhibitis plurimus codicibus Graecis et Latinis*, Hermann Mendelssohn, Leipzig, 1876, 1–50; Émile AMANN, *Le Protévangile de Jacques et ses remaniements latins*, Letouzey et Ané, Paris, 1910; Émile DE STRYCKER, *La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques. Recherches sur le papyrus Bodmer 5 avec une édition critique du texte grec et une traduction annotée*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1961; George Themelis ZERVOS, *The Protevangelium of James I. Greek Text, English Translation, Critical Introduction*; II. *Critical Questions of the Text and Full Collations of the Greek Manuscripts*, T&T Clark, London – New York, 2019, 2022; J. Keith ELLIOTT, *The Apocryphal New Testament. A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation*, Oxford University Press, Oxford, 1993 (repr. 2005), 57–67; Lily VUONG, *The Protevangelium of James* (Early Christian Apocrypha 7), Cascade Books, Eugene, OR, 2019; J. K. ELLIOTT, Patricia M. RUMSEY, *The Protevangelium of James*, Brepols, Turnhout, 2022; Ronald F. HOCK, *The Infancy Gospels of James and Thomas*, Polebridge, Santa Rosa, CA, 1995, 1–81; Silvia PELLEGRINI,

megírja Mária szüleinek, fogantatásának, születésének, gyermekkorának és Józseffel való eljegyzésének történetét, újraírja az angyali üdvözetet, illetve harmonizálja és kiegészíti Jézus Máténál és Lukácsnál olvasható születésének történetét. A JE valószínűleg a második század második felében íródott.³ A későbbi gyermeksegevangéliumok (Pszeudo-Máté, az Arab gyermeksegevangélium, az Örmény gyermeksegevangélium)⁴ felhasználták a JE-ot, és továbbírták Mária, illetve Jézus gyermeksegtörténetét.

Az elbeszélés és bibliai motívumai

A JE-ban három egységet szoktak megkülönböztetni.⁵ Az első rész (Mária születése) Mária szüleinek, Annának és Joákimnak a

Das Protevangelium des Jakobus, in Christoph MARKSCHIES, Jens SCHRÖTER (szerk.), *Antike christliche Apokryphen in deutscher Übersetzung. I: Evangelien und Verwandtes*, Teilband 2, Mohr Siebeck, Tübingen, 2012, 903–929. Magyarul: Jakab-ősevangélium (ford. Ladocsi Gáspár), in VANYÓ László (szerk.), *Apokrifek* (Ókeresztény Írók 2), Szent István Társulat, Budapest 2018, 328–343; Jakab protoevangéliuma (ford. Szepessy Tibor), in DÖRÖMBÖZI János, ADAMIK Tamás, *Csodás evangéliumok* (Apokrif iratok), Telosz, Budapest, 1998, 5–17.

- 3 PELLEGRINI, Protevangelium, 907–907; ELLIOTT, RUMSEY, *Protevangelium*, 40–42, Lily VUONG a második század vége–harmadik százada eleje mellett érvel: *Gender and Purity in the Protevangelium of James* (WUNT 2.358), Mohr Siebeck, Tübingen, 2013, 58.
- 4 Pszeudo-Mátéről a továbbiakban lesz szó. A JE és az Örmény gyermeksegevangélium párhuzamos terjedéséről és összehasonlításáról: Mari MAMYAN, *The Protevangelium of James in the Context of the ‘Armenian Gospel of the Infancy’*, in Jan N. BREMMER, J. Andrew DOOLE, Thomas R. KARMANN, Tobias NICKLAS, Boris REPSCHINSKI (szerk.), *The Protevangelium of James*, Peeters, Leuven, 2020, 249–263. Az Arab gyermeksegevangéliumról: Maria JOSUA, Friedmann EISSLER, *Das arabische Kindheitsevangelium*, in Christoph MARKSCHIES, Jens SCHRÖTER (szerk.), *Antike christliche Apokryphen in deutscher Übersetzung. I: Evangelien und Verwandtes*, Teilband 2, Mohr Siebeck, Tübingen, 2012, 963–983.
- 5 A JE egysége vitatott. Legalább a Zakariás-epizódot későbbi kiegészítésnek tekintik, noha a P.Bodm. V is tartalmazza: Jan N. BREMMER, *Author, Date and Provenance of the Protevangelium of James*, in Jan N. BREMMER et al. (szerk.), *The Protevangelium of James*, Peeters, Leuven, 2020, 49–70 (51). ZERVOS összetett szerkesztéstörténetet vázol fel: az eredeti elbeszélés

történetével indít, elbeszéli Mária rendkívüli fogantatását, születését és gyermekkorát, felnevelkedését, majd rátér Józseffel való eljegyzésére és az angyali üdvözletre (1–16). A hároméves Máriát szülei felviszik a templomba, és ott nevelkedik. Miután a tizenkettedik évét betölti, rituális tisztasági megfontolásokból el kell hagynia a szentélyt. Isteni jel nyomán⁶ a szüzet Zakariás főpap József gondjaira bízva. A papok elhatározzák a templom függönyének elkészítését, és a feladatot a Dávid házából való szüzekre bízák. Ebben az összefüggésben olvasható a két angyali üdvözlés Máriának. Mária meglátogatja Erzsébetet. Józsefnek angyal nyilatkoztatja ki Mária titkát. A keserű víz próbája igazolja Mária és József ártatlanságát a főpap előtt.⁷ A második, rövidebb egység Jézus születését beszéli el (17/18–20). A népszámlálás miatt Józsefnek és Máriának Betlehembe kell mennie. A gyermeket váró pár egy barlangban húzódik meg. József elindul bábát keresni. Ámulva számol be arról, hogy a világ és az idő megáll Jézus születésekor.⁸ A barlangnál csodás felhő- és fényjelenséget lát. A fény elrejtí Jézus csodás születését. A bába egy Szalomé nevű asszonynak elbeszéli, hogy a szűz csodásan szült. Szalomé kételkedik, de vizsgálata igazolja, hogy Mária a születés után is szűz maradt. A napkeleti bölcsek hódolnak az újszülött király előtt. Heródes elrendeli a kétévesnél kisebb gyermekek meggyilkolását. A megnyíló szikla elrejtí a menekülő Erzsébetet és gyermekét. Az utolsó szakasz Zakariás meggyilkolását beszéli el (21–22).

(*Genesis Mariae*) zsidó-keresztény körökben született, és nem tükrözte a kanonikus evangéliumok hatását vagy akár ismeretét. Ezt egészítette volna ki két további szerző/szerkesztő (*Protevangelium* I., 19–169). Az írásban kétségtelenül vannak szerkesztésre utaló egyenetlenség (DE STRYCKER, *Forme*, 404–412; ZERVOS, *Protevangelium* I., 23–126), de Zervos javaslata meglehetősen bonyolult.

6 József botjából galamb röppen fel és fejére száll. Az epizód háttere a Num 17,16–23, ill. Mk 1,10 párh.

7 József nem a féltékeny, esetleg megcsalt férj szerepében jelenik meg, hanem a házasságtöréssel gyanúsított asszony társaként, akit azzal vádolnak, hogy Máriával törvénytelen kapcsolatot kezdett, és gyermekének apja. Megan NUTZMAN, *Mary in the Protevangelium of James: A Jewish Woman in the Temple?*, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 53.3 (2013) 551–578 (562).

8 Az epizód nem található meg a harmadik századi Bodmer V. papiruszban.

Az elbeszélést átszövik a bibliai motívumok. A szerző ismeri és harmonizálja a kanonikus evangéliumok gyermekségtörténetét. Emellett azonban a JE nagyon sokat merít a Septuagintából. Joachim és Anna a gyermektelen pár típusát testesíti meg, amely keserűségében Istenhez könyörög és meghallgatásra talál, mint Ábrahám és Sára, illetve Elkána és Hanna. A gyermektelen Joákim Ábrahám történetét idézi fel,⁹ Anna pedig, gyermekért könyörögve, Sára példájára hivatkozik.¹⁰ Gyermektelensége miatt gúny tárgyává válik; szolgálója megveti, mert az Úr bezárta méhét.¹¹

Akárcsak Hanna (LXX: Anna), Joákim felesége is gyermekért könyörög, és ígéretet tesz, hogy az ajándékol kapott gyermeket felajánlja Isten szolgálatára (JE 2.4; 1Sám 1,10-12). Mária gyermekkor a kis Sámuel történetét idézi fel. Akárcsak Hanna és Elkána, Anna és Joákim is teljesíti ígéretét, hogy gyermekét Istennek ajándékozza, de csak azután viszik fel a szentélybe, hogy az anya elválasztotta (1Sám 1,21-23.24-27; JE 7.1-2). A gyermek a szentélyben nevelkedik, és az isteni kiválasztás jelei nyilvánulnak meg rajta (1Sám 2,26; 3,1-18; JE 7,3-8,1). Máriának is mennyei hang adja tudtul kiválasztottságát, és küldetése megvalósításában a szentély papja játszik szerepet.

Az angyal ígérete Annának Mánoáh gyermektelen felesége esetét is felidézi, akinek az Úr angyala hírül adja Sámson születését (Bír 13,2-7; itt is az angyal közvetlenül a leendő anyát szólítja meg, 13,5). Akárcsak az említett bibliai elbeszélésekben, vagy Zakariás és Erzsébet lukácsi történetében, a születendő gyermek fontos szerepet fog betölteni Isten tervében. Ezekről eltérően azonban itt egy lány lesz Isten terve kibontakozásának az eszköze.

9 Ábrahámot Isten „késő öregkorában ajándékozta meg fiával, Izsákkal” (1.3). Ezt követően szomorúságában Joákim kivonul a pusztába, hogy ott negyven nap és negyven éjjel böjtöljön és imádkozzon (1.4, akárcsak Jézus, Mt 4,2).

10 JE 2.4: „hallgasd meg könyörgésemet, ahogyan megáldottad ősanyánkat, Sárát, hiszen fiúval ajándékoztad meg, Izsákkal!”

11 JE 2.3; vö. Gen 16,4b; 1 Sám 1,6. A szolgáló neve a kéziratokban eltérő (TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, 5: Ἰουδίθ; ELLIOTT, *The Apocryphal New Testament*, 57: Judith / Euthine; ELLIOTT, RUMSEY, *Protevangelium*, 69-70, vö. 12 Ἰουθίνη / Euthine); a bevezetőben Justhine, i. m., 45). A két magyar fordításban (Ladocsi és Szepessy) Judit.

A Septuagintára tett utalásokon túl az elbeszélésben jelentős helyet foglal el a Templom, a papság, illetve fontos szerepet játszanak a zsidó előírások és rituális megfontolások.¹² Az írás nem tartalmaz zsidóellenes felhangokat. Pozitívan szól Izraelről és vallási hagyományairól. Mária élete a jeruzsálemi templomhoz kötődik.¹³ A szerző sokféle módon arra törekszik, hogy beillesse Jézus családjának történetét Izrael történetébe, és ezzel hidat teremtsen a zsidóság szent iratai és vallási hagyományai és a kereszténység között. Mindezek alapján valószínű, hogy a JE zsidó-keresztény közeget feltételez.¹⁴ Keletkezési helye Szíria vagy Egyiptom.¹⁵

12 A JE nagy hangsúlyt helyez Mária tisztasága megőrzésére. Anna csak a szüléssel járó tisztátalansága elteltével szoptatja őt. Az írás kiterjeszti a Templom szentségét és a rituális előírásokat Anna hajlékára, ahol Mária felcseperedik. Mária hálószobája is szentéllé válik. Semmi és senki tisztátalan nem érintheti (6.1-3). VUONG, *Gender and Purity*, 92, 70-106, 120-133; ELLIOTT, RUMSEY, *Protevangelium*, 47.

13 A zsidó háttérnek ellentmondhat, hogy Mária a szentélyben nő fel. A részlet nem a történetiség szempontjából releváns, hanem a gyermek Sámuel történetével való párhuzama miatt. Az írás ezzel is Mária kiválasztottságát, üdv történeti szerepét és rendkívüli tisztaságát fejezi ki. Ugyanakkor NUTZMAN szerint a részlet összhangba hozható a zsidó, közelebből a rabbinikus hagyományokkal, amelyek szerint a nők három csoportja tartózkodhatott a templomkörzetben: a házasságtöréssel vádolt nők a keserű víz próbája idején, a templom függönyének szövésére kiválasztott lányok, és a nazír nők. Mária mindhárom kategóriába besorolható (Mary, 551-578). Szkeptikusabb e lehetőségekkel kapcsolatban Léonie J. ARCHER, *The Role of Jewish Women in the Religion, Ritual and Cult of Graeco-Roman Palestine*, in Averil CAMERON, Amélie KUHRT (szerk.), *Images of Women in Antiquity*, Routledge, London, 1993, 273-287 (279); ELLIOTT, RUMSEY, *Protevangelium*, 41.

14 Tobias NICKLAS, *Israel, der Tempel und der theologische Ort des Protevangelium Jacobi*, in Jan N. BREMMER et al. (szerk.), *The Protevangelium of James*, Peeters, Leuven, 2020, 133-158; Jens SCHRÖTER, *Fortschreibung und Adaption früher Traditionen über die Geburt Jesu im Protevangelium Jacobi*, ugyanabban a kötetben, 71-95 (83-87).

15 PELLEGRINI, *Das Protevangelium*, 909. Szíria: VUONG, *Gender*, 194-239 (a JE a szír kereszténység aszketikus hagyományát és a zsidó rituális tisztasági eszmény marandó hatását tükrözi; közel áll a szíriai dokétizmus-, ill. markionizmusellenes írásokhoz); ELLIOTT, RUMSEY, *Protevangelium*, 38-39. Egyiptom: DE STRYCKER, *Forme*, 419-423; BREMMER, *Author*, 49-70.

A JE jelentősége és recepciója

A JE több a kegyes kíváncsiságot kielégítő gyermekségtörténetnél.¹⁶ Egyik nyilvánvaló célja a szüzi születés alátámasztása. Az írás szerepet játszott Mária örök szüzessége¹⁷ és áttételesen Jézus istensége megerősítésében.¹⁸

A Szűz életére és szentségére összpontosítva, a JE a Mária-tisztelet egyik legkorábbi tanúja, illetve megalapozója. Több ünnep a JE-ban gyökerezik: Mária születése, Mária bemutatása a templomban, Szent Joákim és Szent Anna ünnepe, keleten Szent Anna foganása, nyugaton pedig a Szeplőtelen fogantatás ünnepe.¹⁹ Az írás nagy hatást gyakorolt a keresztény ikonográfiára Joákim és Anna története, Mária gyermekkor, az angyali üdvözet, valamint Jézus születése képi megjelenítéseit tekintve.

A keleti egyházban az írás népszerűsége és hatása töretlen volt, amint azt nagyszámú görög nyelvű kézírata, számos fordítása, továbbá az általa ihletett ünnepek, a liturgikus szövegek (homíliák, válaszos zsoltárok) és ábrázolások tanúsítják.²⁰ Nyugaton azonban Jeromos, majd a hatodik századi *Decretum Gelasianum* az apokrifek közé sorolta és elvetette,²¹ és ezzel az írás hosszú ideig feledésbe

16 A JE műfajának és céljainak áttekintéséről (Mária-enkómium, apologetikus mű, amely Mária szüzességét, Mária és Jézus méltóságát védi, az evangéliumokat kiegészítő, a kora keresztények érdeklődését kielégíteni akaró írás, a Mária-tisztelet helyeit hagiográfiai legandaként megalapozó mű): HOCK, *Infancy*, 14–20; ELLIOTT, RUMSEY, *Protevangelium*, 30–33.

17 Thomas R. KARMANN, *Apokryph oder doch geradezu kanonisch? Zur Rezeption des Protevangelium Jacobi im antiken Christentum*, in Jan N. BREMMER et al., *The Protevangelium of James*, Peeters, Leuven, 2020, 1–48 (12–13, 16–17).

18 A JE Jézus csodás fogantatásával magyarázza, hogy a Magasságbeli Fia (11.2–3, a Lk 1,31–32-től eltérően, amely nem állapít meg oksági viszonyt).

19 A keleti egyházban: KARMANN, *Apokryph*, 34–35; SCHRÖTER, *Fortschreibung*, 71–95 (72–74). A nyugati egyházban: Thomas O'LOUGHLIN, *The Protevangelium of James and the Modern Roman Rite: A Case Study in the Structure of Liturgical Memory*, *Anaphora* 3.2 (2009) 57–80.

20 A keleti recepcióról: KARMANN, *Apokryph*, 15–23, 32–36. Az ikonográfiáról a továbbiakban lesz szó.

21 Ernst von DOBSCHÜTZ, *Das Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis in kritischem Text* (TU 38.4), Hinrichs, Leipzig, 1912, 50

merült. A JE szövegének újrafelfedezésére és első kiadására csak a 16. században került sor.²² Azonban a középkorban a JE hatása közvetve Nyugaton is fennmaradt, elsősorban a (valószínűleg 7. század eleji) latin Pszeudo-Máté evangélium [PM] által,²³ továbbá a PM-t feldolgozó középkori írások, a *Libellus de Nativitate Sanctae Mariae* (9. sz.), a *Speculum Historiale* (Beauvais-i Vincent enciklopédikus műve, a *Speculum Maius* harmadik része, 13. sz.) és Jacopo da Voragine Arany Legendája (13. sz.) révén. E latin nyelvű forrásokon keresztül a JE nagy hatást gyakorolt a középkori jámborságra és művészetre.²⁴

A Pszeudo-Máté evangélium (*Liber de Infantia* vagy *Historia de Nativitate Mariae et de Infantia Salvatoris*) jelentős szerepet játszott a JE elbeszélésének átmentésében a nyugati egyházba.²⁵ A mű ötvözi, átdolgozza és kiegészíti a JE-ot és a Tamás-gyermekségevangeliumot. Néhány részlettel bővíti Joachim és Anna, valamint Mária történetét. Mária szüzessége még hangsúlyosabb. Máriát Abjatár főpap saját fia feleségének szeretné, azonban Mária elutasítja, mivel

(valószínűleg a JE-ra utal az „Evangelium nomine Jacobi minoris”).

- 22 Az írás nyugati recepciójáról és kiadástörténetéről: TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, xii–xv; PELLEGRINI, *Protevangeliem*, 909–910; KARMANN, *Apokryph*, 1–4, 23–32, 36–40; ZERVOS, *Protevangeliem* II., 2–14.
- 23 Oliver EHLEN, *Das Pseudo-Matthäusevangelium*, in Christoph MARKSCHIES, Jens SCHRÖTER (szerk.), *Antike christliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*. Bd. I/2: *Evangelien und Verwandtes*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2012, 983–1002 (984–985).
- 24 A PM hatástörténetéről: EHLEN, *Pseudo-Matthäusevangelium*, 986 (a 9–14. század között keletkezett számos írás révén); ELLIOTT, *The Apocryphal New Testament*, 84; Anne ROBERTSON, *Remembering the Annunciation in Medieval Polyphony*, *Speculum* 70 (1995) 275–304 (277); KARMANN, *Apokryph*, 37–40.
- 25 A PM tud arról, hogy Jeromos elvetette a JE gyermekségtörténetét, de ezt úgy védi ki, hogy a mű elejére beiktatja Cromatius és Heliodorus püspökök fiktív levelezését Jeromossal. Ezek szerint Mária, ill. a Megváltó gyermekségtörténetét Máté apostol írta volna héberül, és titkosnak szánta, de Jeromos beleegyezik, hogy a szent életű püspökök kérésére lefordítsa, a Megváltó iránti szeretetből, miközben nem adja fel küzdelmét a tévtanítók ellen. A fiktív levélváltás stratégiájáról: KARMANN, *Apokryph*, 38–39; EHLEN, *Pseudo-Matthäusevangelium*, 983–984.

örök szüzességet fogadott.²⁶ Egészen fiatalon Mária az imádságnak és a fonásnak-szövésnek szenteli magát.²⁷

A *Speculum Historiale* hetedik könyve foglalja össze Mária fogantatása, gyermekkora és az angyali üdvözet elbeszélését.²⁸ A *Legenda Aurea* a Mária-ünnepek (főleg Mária születése, illetve az annunciació kapcsán) hozza a JE/PM továbbírt epizódjait.²⁹ Az Arany Legenda jelentősen hozzájárult a Mária-ünnepek rögzüléséhez, valamint Joákim és Anna története megőrzéséhez.

Érdekes módon a JE liturgiára gyakorolt hatása nyugaton is érvényesült, az említett írások révén, annak ellenére, hogy a JE-ot a nyugati egyház elvetette, illetve az ünnepek megalapozásában betöltött szerepét mellőzte.³⁰

26 ELLIOTT, *The Apocryphal New Testament*, 84–86. Német fordításban: EHLEN, Pseudo-Matthäusevangelium, 987–1002. A JE kisszámú latin kéziratáról: Joseph VERHEYDEN, *The Early Church and „the Other Gospels”*, in Jens SCHROTER (szerk.), *The Apocryphal Gospels Within the Context of Early Christian Theology* (BETHL 260), Peeters, Leuven 2013, 477–506 (503)

27 Mária életének leírása a szerzetesi eszményt tükrözi. EHLEN, Pseudo-Matthäusevangelium, 985. Apróbb részlet, hogy Anna nem háza kapujában talál ismét Joákimra, hanem az angyal szavára a templom Arany kapujánál (a jelenet középkori ábrázolásokat ihlette).

28 *Speculum historiale* VII. 64–66, 72, 76 (kihagyja a JE/PM elbeszélését az angyali üdvözletről; az angyal a szobájába visszavonuló Máriát köszönti). (Anton Koberger, Nürnberg, 1483).

29 De nativitate beatae Mariae virginis, *Legenda aurea* 131; De annuntiatione dominica *Legenda aurea* 51 (Jacobus de VORAGINE, *Legenda aurea: vulgo historia Lombardica dicta ad optimorum librorum fidem*, szerk. Johann Georg Theodor GRASSE, Librariae Arnoldianae, Leipzig, 1850, 585–595; ill. 216–221; Jacobus de VORAGINE, *The Golden Legend. Readings on the Saints*, ford. William G. Ryan, bev. Eamon Duffy, Princeton University Press, Princeton – Oxford, 535–544, ill. 196–202). Átírja Mária nemzetségtábláját, Annát (három házassága révén) Jézus több tanítványa nagyanyjává teszi, módosítja a Joákimnak és Annának szóló angyali híradást, és nem tartalmazza a születés történetét és Jézus gyermekkorát. A fejezet Mária csodáival ér véget. Az annunciacióról szóló fejezet nem szól az angyali üdvözet JE-ből ismert részleteiről. A hangsúly az ünnep teológiai értelmezésén van.

30 O’LOUGHLIN, *Protoevangelium*, 59–74, 77.

Angyali üdvözetek a Jakab-evangéliumban

A JE felhasználja (és átírja) a kanonikus evangéliumokból ismert angyali üdvözeteket: akárcsak Lukácsnál, angyal adja hírül Máriának Jézus születését; illetve, amint Máténál, az Úr angyala erősíti meg Józsefet kételyében. A JE ugyanakkor a mintát kiterjeszti Mária születése történetére. Annának az Úr angyala adja tudtul, hogy gyermeke fog születni, akinek fontos üdvtörténeti szerepe lesz.³¹ Joákimmal is angyal közli, hogy kérése meghallgatásra talált, és Anna gyermeket vár.³²

31 Az angyali üdvözet válasz a gyermektelen Anna panaszára. A magára hagyott Anna a kertben sétálva egy babérfán madárfészeket pillant meg. Ez keserű panaszt vált ki belőle: felismeri, hogy nem tartozik sem a madarak, sem a házi-, sem a vadállatok közé, mert minden élőlény, tőle eltérően, termékeny (3.1-3). Az Úr angyala elébe állva megszólítja: „Anna, Anna [...], az Úristen meghallgatta kérésedet. Foganni fogsz és szülni, s egyszer a te sarjadról beszél majd az egész földkerekség!” Anna fogadalmat tesz, hogy a születendő gyermeket felajánlja Istennek. „Úgy igaz, ahogyan él az Úr, az Isten [...], szüljek akár fiút, akár leányt, áldozati ajándékuul viszem az én Uram és Istenem elé! Az ő szolgálatára lesz a gyermek élete legvégéig napjáig! (4.1). A jelenet párhuzamai Sámuel, illetve Jézus születésének híradása (1Sám 1,10-11.17; Lk 1,31). A JE-ban is, akárcsak Lukácsnál, az anya fog nevet adni gyermekének (5,2).

32 Az Úr angyala felszólítja Joákimot, hogy térjen haza, mert felesége, Anna, méhében fogant (4.2). A kéziratok tanúsága a foganás idejéről nem egységes. Tischendorf kiadása szerint Anna foganni fog (λήπεται); a 10. századi A kódex (Venetus Marcianus class. II. 42) alapján; bár hozza a korábbi B (Venetus Marcianus 363) εἴληφε, „fogant” olvasatát is. TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, 9 (vö. xviii a kéziratokról); ELLIOTT, *The Apocryphal New Testament*, 58, akárcsak Ladocsi fordítása: „íme asszonyod, Anna foganni fog méhében” (VANYÓ, *Apokrifek*, 330). Azonban a harmadik századi P. Bodmer V perfectuma (εἴληφεν) arra utal, hogy Anna is (akárcsak később Mária) csodás módon, már az angyali híradáskor, férje közreműködése nélkül fogant: ἡ γυνή σου Ἄννα ἐν γαστρὶ εἴληφεν: DE STRYCKER, *Forme*, 80–81, vö. AMANN, *Protévangile*, 17–21 (korábbi kéziratok alapján); ZERVOS, *Protevangeliium* 2., 55: (a P.Bodm. V koráról: i. m., 11–25). Vö. HOCK, *The Infancy*, 39; ELLIOTT, RUMSEY, *Protevangeliium*, 47, 70 (azonban a fordításban jövő időben, i. m., 71). Szepessy is múlt időt fordít: „feleséged, Anna, a méhében fogant” (DÖRÖMBÖZI, ADAMIK, *Csodás evangéliumok*, 6). Az olvasat összhangban áll a JE asketikus beállítottságával és azon törekvésével, hogy Mária kivételes tisztaságát hangsúlyozza. A vers értelmezése szerepet játszott a késő

Mária esetében két (angyali) üdvözléetről olvasunk. Ezek elbeszélése beékelődik a templomfüggöny szövésének történetébe. A (fő) pap utasítására a templomba összehívznak hét szeplőtelen szüzet Dávid törzséből (10.1).³³ A pap utólag emlékezik meg Máriáról és vonja be a feladatba, nyolcadikként. Ez a feszültség szerkesztés jele lehet, bár Mária kiemelésével a történet Dávid kiválasztására is hasonlít (1Sám 16,6-13). A sorshúzás nyomán Máriára hárul a feladat, hogy a skarlátvörös és bíbor színű fonalat fonja (10.2). Mária hazamegy és hozzá is lát a skarlátvörös fonal előállításához.³⁴ Ebben az összefüggésben olvasható az első (angyali) üdvözet. Mária korsót fog, és

ókorban és a középkorban a Mária szeplőtelen fogantatásáról szóló írásokban és vitákban. M[artin] JUGIE, *Le Protévangile de Jacques et l'Immaculée Conception*, *Revue des études byzantines* 14.86 (1911) 16–20; Damaszkuszi Szent János kapcsán: O'LOUGHLIN, *Protoevangelium*, 59–60 és José María SALVADOR GONZÁLEZ, *Iconography of The Birth of the Virgin Mary on the basis of a homily of St. John Damascene*, *Eikón Imago* 10.2 (2016) 39–68. Továbbá ELLIOTT, RUMSEY, *Protevangeliūm*, 47, Cristian BĂDILITĂ, *Evanghelii apocrife*, *Adevărul*, București, 52012, 29–31. TISCHENDORF (*Evangelia Apocrypha*, 9) és BĂDILITĂ (*Evanghelii apocrife*, 29–30) prófétai előrejelzésnek tekintik a jövő időt.

- 33 A P.Bodm. V és több más kéziratban csak pap (ιερεύς) (vö. 8.3 Zakariás pap). TISCHENDORF is ezt az olvasatot részesítette előnyben (a kéziratokról: *Evangelia apocrypha*, 20). Az epizód összhangban áll a zsidó hagyományokkal, miszerint szüzek szőtték a függöny anyagát. A kérdésről NUTZMAN, *Mary*, 563–565. A Kiv 35,12.25 szerint hozzáértő asszonyok hozzájárultak a szent sátor kellékeinek elkészítéséhez, így a függöny szövéséhez is, és elhozták kezük munkáját, beleértve a bíort és karmazsint. Vö. 2 Bár 10,19 (a templom küszöbön álló pusztulása kapcsán szüzekről olvasunk, akik gyolcsot és Ofir aranyával átszőtt selymet szöttek; R. H. CHARLES, *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament in English* 2., Oxford University Press, Oxford, 1913, 486; magyarul: <http://churchofgod.hu/content.php?act=baruk2>); továbbá Pesiqta Rabbati 26.6 (látva, hogy a templom lángokban áll, a függönyt szövő szüzek tűzbe vetették magukat, hogy az ellenség ne erőszakolhassa meg őket; Rivka Ulmer (szerk.), *A Bilingual Edition of Pesiqta Rabbati*, II., Walter de Gruyter, Berlin, 2022, 115).
- 34 A Mária hazatérése és a munka elkezdése előtt olvasható megjegyzés a történeteket Zakariás megnémulásához kapcsolja. E rövid célzás a Lk 1,11-22-re, közelebbről az 1,22-re feltételezi, hogy az olvasó ismeri Zakariás történetét és az angyali jelenés kimenetelét. Hozzáfűzi, hogy egy bizonyos Sámuel helyettesítette Zakariást tisztében, míg csak vissza nem tért a hangja.

kimegy, hogy vizet merítsen (11.1). A rövid tudósítás megszakítja a függönykészítésről, illetve fonásról szóló elbeszélést. Nincs szó arról, hogy honnan megy ki Mária,³⁵ sem arról, hogy kútból vagy forrásból merít vizet. Mária hangot hall, mely Gábrriel angyal, valamint Erzsébet szavaival köszönti (Lk 1,28.42a): „Üdvöz légy, kegyelemmel teljes! Az Úr veled van, áldott vagy te az asszonyok között!” További tudósításra vagy párbeszédre nem kerül sor.³⁶ Mária meglepődve körületekint, hogy felfedezze, honnan jön a hang, majd félelemtől remegve visszatér a házába. A korsót letéve leül a trónszékre, és elkezd a bíbor fonalat fonni.

A jelenet különös. A hang nem jelent ki semmit, nem ad utasítást. Nem tudjuk, kinek a hangját hallja Mária. A kézenfekvő értelmezés az, hogy angyal szól Máriához, tekintettel arra, hogy a JE ismételten a Lukács-féle gyermekségtörténetre alapoz, és a köszöntés megegyezik a Gábrrielével. Az ikonográfia is legtöbbször így ábrázolja a jelenetet. (Erről a továbbiakban lesz szó.) Zervos viszont úgy véli, hogy az eredeti elbeszélésben a testetlen hang Isten hangja, a zsidó hagyományból ismert *bát kól*, akitől Mária fogant, és csak a szerkesztés alakítja úgy az elbeszélést, hogy a Lukács-evangéliummal összhangban angyal üdvözlje Máriát. (A javaslat meglehetősen bonyolult.)³⁷

35 Szepessy fordítása ellenében, miszerint kiment a házból. Ladocsi ebben pontosabb, bár korsó helyett vödröt fordít (VANYÓ, *Apokrifek*, 334). Zervos úgy véli, hogy az alapelbeszélésben Mária a templomban dolgozott, és a templomot hagyta el, amikor vízért ment, majd oda tért vissza. A templomkörzet valamely rituális tisztulást célzó medencéjéből merített volna vizet (1Kí 7,23-39 stb.). Az első szerkesztő (a komponáló) azonban ismételten arra törekedett, hogy Máriát a templomból eltávolítva a házhoz kösse. *Protevangeliium* I., 38–41, 44 (a szerkesztéstörténetről: 19–21).

36 Zervos szerint az első szerkesztő a vízmerítés közben történő üdvözlés mára már ismeretlen szavait a Lk 1,28.42-vel helyettesítette. *Protevangeliium* I., 19–21, 39–46.

37 *Protevangeliium* I., 29, 32, 41–43, 46–47; II., 2 (a végső szerkesztő illeszti be Mária és az angyal közötti párbeszédet, hogy kiiktassa az elgondolását, miszerint Mária az isteni Hangtól, a *bát kól*-tól fogant. A fogantatás előidézője így nem a *bát kól*, hanem a megfoghatatlan isteni erő; az elbeszélés egyben azonosítja a születendő gyermeket Jézussal); vö. ELLIOTT, RUMSEY, *Protevangeliium*, 49. A *bát kól*-ról: SZÉCSI József, *Judaisztikai érintések II.*, Keresztény-Zsidó Társaság, Budapest, 2013, 318–321. Zervos majd mindegyik

A szózatból nem derül ki, hogy miért áldott Mária az asszonyok között. A Lukács-evangéliumot ismerő olvasónak eszébe juthat ugyan az angyali üdvözet folytatása, ez azonban itt még nem hangzik el. Mária megrendül, de nem reagál, hanem a házba betérve folytatja munkáját, mintha semmi sem történt volna.

Különös az is, hogy hazatérve Mária trónon foglal helyet. A JE szerint Mária elit családból (1.1, 2.2, 4.3), Dávid törzséből (10.1) származik,³⁸ de a trónszék említése nehezen egyeztethető össze azzal, hogy Mária az egyszerű asszonyokhoz hasonlóan maga jár vizet meríteni.³⁹ Ennek szimbolikus-teológiai jelentése lehet. A Dávid házából származó Mária Isten fiát foganva kiemelkedő méltóságban részesül.⁴⁰

Az „és lám” új jelenetet vezet be: az Úr angyala Mária előtt áll, és hírül adja, hogy foganni fog: „Ne félj, Mária, mert kegyelmet találtál a mindenség Ura előtt: foganni fogsz az ő igéjétől!” (συλλήψει ἐκ λόγου αὐτοῦ, 11.2). Az Isten ígéje általi foganás itt Isten teremő szavára utal. A 11.3 Isten erejéről beszél.

Máriát zavarba ejtik a hallottak, és rákérdez az ígélet jelentésére. A középkori szövegtanúk szerint nem tartja lehetetlennek, hogy az élő Istentől fogan, hanem azt kérdezi, hogy ennek következtében

bibliai hivatkozása esetében az olvasó és a megszólított számára világos, hogy Isten hangjáról van szó, ami a JE-ban egyáltalán nem egyértelmű.

38 A jelölés különös, tekintettel arra, hogy Dávid törzse nem létezett. A Lk 1,27 szerint József származik Dávid házából (vö. Mt 1,1.6.16.20).

39 Bremmer itt Rebeka története mellett párhuzamot lát olyan görög és római mondákkal, amelyekben egy király lányát vízmerítés közben egy isten lepi meg (Author, 53).

40 Zervos az Ez 43,6-7-tel hozza párhuzamba, a megújított templom látomásával, amely keretében a mennyei hang megmutatja a prófétának trónja helyét a templomban. Úgy véli, hogy az eredeti elbeszélésben Mária, a tiszta szűz, miután vizet merít rituális tisztálkodás céljából (megtisztulva a vörös fonal által jelképezett első havi vérzés rituális tisztátalanságától), az Isten hangja által fogan, és újból méltó lesz arra, hogy visszatérjen a templomba, és Isten királyi trónján foglaljon helyet a Szentek Szentjében. A bíbor fonal, amelyet szó, immár az isteni gyermeket jelképezi, akit hordoz. *Protevangelium I.*, 41-42, 44.

úgy fog-e szülni, mint a többi asszony.⁴¹ Mária tehát a szülés, nem a foganás lehetőségéről kérdezi az angyalt.⁴² A korábbi P.Bodm. V szerint azonban Mária a fogantatás módjára kérdez rá: „úgy fogok foganni az élő Istentől, mint ahogy minden nő szül?”⁴³ A kérdés látszólag nemző szerepet tulajdonít Istennek, legalábbis potenciálisan (ami zavaróként hathatott a szöveg áthagyományozása során), de ennek tükrében érthetőbb az angyal nemleges válasza: „Nem úgy, Mária. Isten ereje (δύναμις θεοῦ) árnyékol be majd, ezért (διό) szent szülöttedet a Magasságos fiának fogják hívni. A Jézus nevet add neki, mert ő váltja meg népét bűneitől!”

Az angyal válasza a Lk 1,35 és Mt 1,21 intertextusa (vö. Lk 1,31), néhány különbséggel.⁴⁴ A Lk 1,35-ből kimarad a hivatkozás a Szentlélekre; Mária Isten ereje által fog foganni (a Magasságbeli ereje helyett). Lukácstól eltérően a születendő gyermeket azért hívják a Magasságos fiának, mert Isten ereje által fogantatott. Az angyali üdvözlés üzenete tehát, hogy Jézus Isten fia, mivel a foganás Isten ereje által történik, de nem feltételezi Isten nemző tevékenységét.⁴⁵

41 Εἰ ἐγὼ συλλήψομαι ἀπὸ κυρίου θεοῦ ζῶντος, καὶ γεννήσω ὡς πᾶσα γυνὴ γεννᾷ; La-docsi fordítása találóbb (VANYÓ, *Apokrifek*, 334), és megegyezik a Tischendorf-féle, középkori szövegtanúkra alapozó szöveggel. Ezzel szemben Szepessy két részre osztja a felvetést: „– Én? [...] Foganni fogok az Úrtól, az élő Istentől...? Ahogyan a többi asszony a szülésig eljut?!” (DÖRÖMBÖZI, ADAMIK, *Csodás evangéliumok*). Ez a fordítás arra utal, hogy a foganás és a szülés emberileg lehetetlen.

42 J. Andrew DOOLE, ‘Not quite, Mary’ (PJ 11.3). The Ins and Outs of Virginal Conception in Annunciation Accounts, in Jan N. BREMMER et al., *The Protevangelium of James*, Peeters, Leuven, 2020, 217–248; ELLIOTT, RUMSEY, *Protevangelium*, 49, 77; ELLIOTT, *Apocryphal New Testament*, 61; Eric M. VANDEN EYKEL, ‘But Their Faces Were All Looking Up’: Author and Reader in the *Protevangelium of James*, T&T Clark, London – New York, 2016, 115.

43 Ἐγὼ συλλήψομαι ἀπὸ Κυρίου Θεοῦ ζῶντος ὡς πᾶσα γυνὴ γεννᾷ; DE STRYCKER, *Forme*, 114/116; ZERVOS, *Protevangelium* II., 64.

44 A Magasságbeli ereje helyett Isten erejéről beszél, a születendő szent pedig a Magasságbeli fia (Isten fia helyett). A felcserélésnek nincs különösebb jelentősége.

45 Ez már a Lukács-evangéliumra is érvényes: az Isten ereje és Lelke általi foganás Isten teremtő erejére utal; a gyermek foganása emberi természete szerint Isten teremtő ereje által történik. Joachim KÜGLER, *Verkündigung des Herrn* I. Biblisch-theologisch, *LThK* 10., 684–685.

A párbeszéd a Lukács-evangéliumnál jobban hangsúlyozza, hogy Mária szüzességét nem érinti a szülés. Ez főleg a középkori szöveg-tanúk olvasatában hangsúlyos. Az elbeszélés egészében egyértelmű, hogy Mária *ante partum*, sőt *in partu* szüzessége sem sérül.⁴⁶ Mária engedelmesen fogadja az angyal híradását, a Lk 1,38 szavaival.

A kétszeri angyali üdvözet két eltérő helyszínen, illetve az elbeszélés egyenlőtlenségei valóban szerkesztésre utalnak. Ez azonban nem követel olyan bonyolult forgatókönyvet, amely szerint a szerkesztő szándékosan kiiktatná az isteni hang szerepét és beszúrna kanonikus, lukácsi anyagot. Az elbeszélés jelen formája azzal is magyarázható, hogy a szerkesztő két eltérő hagyományt illesztett egybe, a forrásnál, illetve a fonás közben történő angyali üdvözléről.⁴⁷ Az angyal szavainak megegyezése a Lk 1,28.31.42-vel nem feltétlenül szerkesztői beavatkozás jele, hanem éppen a JE intertextuális jellegéből adódik, a szerző törekvéséből, hogy a (ma) kanonikus evangéliumok harmóniáját megalkossa és azokat továbbírja.

A 12.1 ismét felveszi a templomfüggöny készítésének szálát. Miután Mária elkészül a fonallal, elviszi és átadja a papnak. A pap áldása az Ábrahámnak tett ígéretet (Gen 12,2-3), illetve Erzsébet szavait idézi fel (Lk 1,42): „Felmagasztalta a te nevedet az Úristen! Áldott leszel a föld minden nemzetsége előtt!” Ezt követi Mária látogatása Erzsébetnél, akit szintén fonás közben talál. Párbeszédük a Lk 1,41-44 parafrázisa. A Magnificat helyett azonban csak egy rövid, Mária szerénységét kifejező fohászt olvasunk (12.2).

Az angyali üdvözetek hely(zet)e szimbolikus. Az első jelenet a forrásnál vagy kútnál lejátszódó életbevágó bibliai találkozásokat idézi fel. A pusztába menekülő Hágárnak a forrásnál jelenik meg az Úr angyala és adja tudtul Izmael születését (Gen 16,7-15). A forrásnál talál rá Ábrahám szolgálja Rebekára, Izsák leendő feleségére (Gen

46 Már kiválasztásakor világos, hogy József idős, özvegy, és fiai az előző házasságából származnak (8.3–9.2). Az Úr próbájának vize (16.1-3, vö. Szám 5,11-31) igazolja Máriát, és József ártatlanságát is bizonyítja. A szülés csodás körülményei és a Szalomét érő büntető csoda egyértelművé teszi, hogy Mária szüzessége csodás módon megmarad a szülés alatt is (19–20).

47 Ugyanakkor érdekes, hogy a két angyali üdvözet bizonyos hasonlóságot mutat az Úr angyala kétszeri megjelenésével Mánoáh feleségének (Bír 13,3.9).

24). A kútnál találkozik Jákob jövődöbeli feleségével, Ráhellal (Gen 29,1-14), majd Mózes Ciporával (Ex 2,15-21). A szamariai asszony találkozása Jézussal a kútnál sorsfordító lesz az asszony és honfitársai számára (Jn 4). Ezek a találkozások hozzájárulnak az isteni terv kibontakozásához.

Az angyali üdvözet a fonó szűznek az ókori női ideál megtestesítőjeként, egyben a nők számára követendő példaként mutatja be Máriát.⁴⁸ A gypjűkésztés, fonás, szövés a legjellegzetesebb női tevékenység, és egyben az erényes, tiszteletre méltó nő ismertetőjele az ókorban, a Földközi-tenger medencéje térségében.⁴⁹ Ezzel tűnik ki a derék asszony (Péld 31,13.19.21-24). Az ókori görög művészetben a fonáshoz, szövéshez használt eszközök gyakran szerepelnek istennők, illetve tiszteletre méltó asszonyok ábrázolásain.⁵⁰ A *lanifica* ismételten szerepel római nők sírfeliratán mint a női erények foglalata, más, a tisztaságot, szerénységet, a nyilvánosságtól való visszavonulást kifejező erények mellett.⁵¹ Nem véletlen, hogy a PM kifejezetten hangsúlyozza, hogy Mária már fiatal korában a gypjűkésztésnek (*lanificium*) szentelte magát. A szövés-fonás egyszersmind az anyasághoz is kapcsolódik, mind a nők mindennapi tapasztalatában, mind metaforikusan; ezzel a történet hozzájárulhatott a kora keresztény nők identitásának formálásához a Máriával való azonosulás révén.⁵² A fonásnak, illetve a templomfüggöny szövésének továbbá szimbolikus-teológiai értelme is lehet.⁵³

A PM néhány részletben módosítja a JE elbeszélését a függöny készítésről és az angyali üdvözléről. József nemcsak Máriát fogadja

48 GINES TAYLOR, *Late Antique Images*, 20, 58–60, 63–64, 100, 217–219.

49 Arisztophanész, *Eccl.* 89; *Lys.* 519; Xenophón, *Oec.* 7,6.22; Platón, *Leg.* 7, 805E–806A, Columella, *Res rustica*, 12, praef. 8–9.

50 Aleksandra WASOWICZ, *Traditions antiques dans les scènes de l'Annonciation, Dialogues d'histoire ancienne* 16.2 (1990) 163–177.

51 Pia, pudica, casta, domestica, domiseda CIL VI, 10230 = ILS 8394 (Laudatio Murdiae); CIL VI, 41062 (Laudatio Turiae); CIL I2, 1211; CIL VI, 11602 = ILS 8402.

52 GINES TAYLOR, *Late Antique Images*, 100, 105, 130–131.

53 VANDEN EYKEL, 'But Their Faces', 119–134: A templomfüggöny szimbolikusán Jézus testére (Zsid 10,20), ill. halálára (Mk 15,38 párh.) utal. A jelenet üzenete, hogy Mária részt vesz az isteni terv megvalósításában, amely Jézus személyéhez és halálához kapcsolódik.

be házába, hanem másik öt szüzet is, akik a munkában részt vesznek. Három nap leforgása alatt három angyali jelenésre kerül sor. A második és a harmadik napon történik a két angyali üdvözet Máriának. Miután sorshúzással Máriára hárul a bíbor fonal készítése, a szüzek Máriát gúnyosan a szüzek királynőjének nevezik, de a köztük megjelenő Úr anygala megrója őket, és kijelenti, hogy szavaik próféciaának tekintendők. A második napon kerül sor az első angyali üdvözletre, miközben Mária korsóval vizet merít a kútnál. Az Úr anygala nem egyszerűen köszönti Máriát (mint a JE-ban), hanem ezt azzal indokolja, hogy méhében lakást készített az Úrnak; a mennyei világosság eljön, benne lakozik, és általa beragyogja az egész világot. A harmadik napon, miközben a bíbor fonalat fonja, az Úr anygala egy kimondhatatlanul szép ifjú alakjában jelenik meg a megrendült Máriának, és áldottként köszönti az asszonyok között (Lk 1,28, mint a JE-ban az első angyali üdvözetben): áldott az ő méhének gyümölcse. Az angyal így folytatja: „Mária, mert kegyelmet találtál az Istennél: Íme, méhedben fogansz, és királyt szülsz, aki nemcsak a földet, hanem az eget is betölti, és nemzedékről nemzedékre uralkodik.” A PM mellőzi Mária kérdését az angyalnak a fogadás/születés módjáról.

A JE hatása az angyali üdvözet ábrázolásokra

Azt feltételezhetnénk, hogy az angyali üdvözet korai ábrázolásai kizárólag keletről származnak, azonban a helyzet bonyolultabb. Az első évezredben a keleti Mária-tisztelet, illetve a bizánci művészet hatása egyértelműen érvényesült Itáliában (nem utolsósorban keletről származó egyházfők, illetve művészek révén), aminek következtében az ötödiktől a tizedik századig több bizánci jellegű, a JE angyali üdvözleit idéző ábrázolás maradt fenn mozaikokon vagy (mára súlyosan megrongálódott) falfestményeken. A téma szempontjából fontos Santa Maria Maggiore-bazilika követlenül az efezusi zsinat után épült (III. Sixtus pápa (432–440) idején). A 7–8. században két pápa tűnt ki Mária-tiszteletével és annak építészeti, művészi és liturgikus előmozdításával. A szíriai Antiókhából származó I. Szergiusz

pápa (687–701) vezette be Rómában az annunciáció, Mária elszenderülése, Mária születése, illetve Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepét.⁵⁴ VII. János pápa (705–707) az Istenszülő tiszteletének szentelt oratóriumot építtetett a Szent Péter-bazilikában, amelyet Máriát, illetve a Jézus életéből vett jeleneteket ábrázoló, bizánci hatást tükröző mozaikkal díszíttetett,⁵⁵ és új freskókat készíttetett a római fórumon levő Santa Maria Antiquában.⁵⁶ E templomra a következőkben visszatérek.

Másrészt keleten számos falfestmény, mozaik és ikon a 8–9. században lezajlott két nagy képrombolási hullám áldozata lett.⁵⁷ Ezért Bizáncban az angyali üdvözet ábrázolásának új kánonja a képrombolás után jelent meg. Korai ikonok a Sínai-hegyi Szent Katalin-kolostorban maradtak fenn.

A következőkben röviden szólok az angyali üdvözet ábrázolásokról Annának és Joákimnak, majd a Máriának szóló két angyali üdvözet ikonográfiáját tekintem át keleten és nyugaton. A kelet-nyugat elkülönítés sokszor nehéz vagy félrevezető, mivel a művészi ábrázolások stílusa és kivitelezése nem követi a földrajzi választóvonalat. Római, illetve itáliai templomok mozaikjai az első évezredben bizánci stílust tükröztek. Közép-délkelet-Európa bizánci

54 John OSBORNE, *Rome in the Eighth Century. A History in Art*, Cambridge University Press, Cambridge, 2020, 15–16.

55 A kápolnát a 17. század elején lebontották, de azt megelőzően a mozaikjairól részletes dokumentáció készült. Ezek egy részét átmentették a Vatikáni Grottákba és különböző templomokba. OSBORNE, *Rome*, 22–33; Ann VAN DIJK, The Angelic Salutation in Early Byzantine and Medieval Annunciation Imagery, *The Art Bulletin* 81.3 (1999) 420–436 (424–427). Az angyali üdvözet jelenete, úgy tűnik, nem tükrözte a JE/PM hatását, a mellette levő születésjelenet azonban igen (a fürdetésepizód, ill. Szalomé, aki várja, hogy keze, amellyel Máriát megvizsgálta, meggyógyuljon).

56 OSBORNE, *Rome*, 34, 36, 43–44. A templomban több angyali üdvözet falfestmény volt. Az öt egymásra festett freskó réteg töredékeiből álló „palimpszeszt falon” levő angyali üdvözetből csak a szép angyal feje maradt fenn. A rétegekről: Joseph WILPERT, *Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert* (Band 2): Text: 2. Hälfte, Herder, Freiburg, 1916, 655, 661; kép: Band 4: Tafeln: *Malereien*, Herder, Freiburg, 1916, 133, 135–135a.

57 OSBORNE, *Rome*, 2.

stílusú mozaikjai (pl. Horvátországban) római katolikus templomban találhatóak. A kultikus tárgyak eredete sokszor bizonytalan, vagy keleten készült tárgyak nyugatra kerülnek.

Angyali üdvözet Annának

Szent Anna (és Joákim) tisztelete a JE-ra vezethető vissza. Itt nem térhetek ki Szent Anna tiszteletére, sem annak képi megnyilvánulásaira,⁵⁸ hanem csak az angyali üdvözet néhány példáját mutatom be.

A JE/PM legjelentősebb nyugati képi recepciója Giotto falfestménysorozata a páduai Scrovegni- (Arena) kápolnában, a 14. század elejéről.⁵⁹ A freskókon számos innen merített jelenet látható.⁶⁰ Az Annának szóló angyali üdvözet jelenete egyes részleteiben eltér a JE-től, de a PM-től is. A JE-ban Anna a kertben sétálva panaszkodik gyermektelensége miatt, és értelemszerűen ott jelenik meg neki az angyal. A PM szerint betér az Úr házának udvarába, ott folytatja panaszát, és úgy tűnik, hogy ott jelenik meg neki az Úr angyala. Ezt követően Anna belép szobájába, és (nehezen érthető módon) folytatja panaszát, imádkozik, és szolgálója gúnyolja meddősége miatt. Giotto ábrázolásán viszont Anna a házban térdelve, összeszedetten imádkozik, az angyal pedig az ablakon köszön be. Az ábrázolás kiiktatja a JE és a PM drámaiságát. A házon kívül, egy teraszra vezető

58 Jennifer WELSH, *The Cult of St. Anne in Medieval and Early Modern Europe*, Routledge, London, 2016; Virginia NIXON, David THOMAS, Peter STILES, Barbara BAERT, Anne (Mother of Mary), *Encyclopedia of the Bible and Its Reception II.*, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2009, 49–54.

59 Anne ROBERTSON, Remembering the Annunciation in Medieval Polyphony, *Speculum* 70 (1995) 275–304 (279–281).

60 A gyermektelen Joákim kiűzése a templomból, Joákim a pásztorok között, az angyali üdvözet Annának, az angyal híradása Joákimnak, Joákim áldozatbemutatása, Joákim és Anna találkozása, Mária születése, bemutatása a templomban, a vesszők átadása a főpapnak, a férfiak imádsága a templomban, Mária és József házasságkötése, a születés, illetve a gyermekségtörténet további részletei. Giuseppe BASILE, *Giotto agli Scrovegni. La cappella restaurata*. Ediz. illustrata (Guide artistiche Skira), Skira, Genf – Milano, 2002, 14–31. Az angyali üdvözet Máriának a diadalív lunettáján nem tér el a standard nyugati ábrázolásoktól és nem tükrözi a JE/PM hatását.

lépcső alatt Anna szolgálólánya fon, és némi gyanakvással néz úrnője irányába.⁶¹

A párizsi Saint-Germain-des-Prés egykori bencés apátsági templom Szent Geneviève-kápolnájának egyik 13. századi vitráliáján négy jelenet látható Anna és Joákim életéből, amely a JE-ra vezethető vissza.⁶² Egyikük egy angyali üdvözlés ábrázolása, amelyet rendszerint Máriára vonatkoztatnak, de az összefüggésben inkább az Annának szóló híradás.⁶³

A chartres-i székesegyházban kétszer is megjelenik a Joákim és Anna ciklus. A legkorábbi a nyugati (királyi) kapu oszlopfőin látható sorozat. Látványosabbak a szentélyrekesztő Jehan Soulastól származó féldomborművei a 16. századból, beleértve az angyali híradást Annának és Joákimnak.⁶⁴ A jelenet a reims-i székesegyház nyugati homlokzatán is megtalálható: az angyal egyszerre köszönti Joákimot és Annát.⁶⁵

Bernhard Strigel német festő alkotása a 16. század elejéről különösen érdekes, mert két angyali híradást jelenít meg. Az előtérben térdelő angyal a bánkódó Annának adja tudtul, hogy gyermeke lesz (az angyal jobb kezével tartja a fátylat, amellyel Anna könnyes

61 BASILE, Giotto, 18. <https://www.wga.hu/art/g/giotto/padova/1joachim/joachi3.jpg>

62 Az apátság a francia forradalom alatt súlyosan megrongálódott, a 19. század elején a Miasszonyunk-kápolnát lebontották, és a megmenekült vitráliák egy részét áthelyezték a Szent Geneviève-kápolnába. További ólomablak panelek jelenleg a Victoria and Albert Múzeumban, illetve a montreali szépművészeti múzeumban láthatók. Ezek egymás mellé helyezése utólagos, ezért a képek jelentése bizonytalan.

63 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/33/Saint-Germain-des-Pr%C3%A9s_Vitrail_2.jpg, Roger ROSEWELL, Mary B. SHEPARD, *The Stained Glass of Saint-Germain-des-Prés, Vidimus* 21 (2008).

64 Angyali üdvözlés Annának, ill. Joákimnak, fotó © Manuel Cohen, <https://www.manuelcohen.com,.>

65 <https://www.therosewindow.com/aa-ng/aa-small/W-fac-rev-C-L-2abc-576A6672.jpg>. A jelenet a durance-i Saint-Étienne-de-la-Grange perjelség egyik falfestményén is látható: Andrea-Bianka ZNOROVSKY, *Building the Temple: Marian Imagery and Iconographic Influences in the Late Middle Ages*, in André Filipe OLIVEIRA DA SILVA et al. (szerk.), *Juvenes – The Middle Ages Seen by Young Researchers*, Publicações do Cidehus, University of Évora, 2022, 41. jegyz.

szemét törli). A háttérben az ablakon keresztül látható, amint egy másik angyal a pásztorok körében tartózkodó, csodálkozó Joákimmal közli a jó hírt.⁶⁶

Az angyali üdvözet Annának nem szerepel minden alkalommal a JE/PM által ihletett Joákim és Anna ciklus keretében. A jelenet nem látható a velencei Szent Márk 12/13. századi mozaikjain, amelyeken viszont látható a JE/PM angyali üdvözlete Máriának. Albrecht Dürer metszetsorozata Mária életéről ábrázolja az angyali híradást Joákimnak, de kihagyja az angyali üdvözetet Annának.⁶⁷ Hasonló a helyzet a krakkói Mária-templom Veit Stoss-féle szárnyasoltárával.

Angyali üdvözet Máriának

Típusok

Michael Peppard a JE hatását tükröző nyolc angyaliüdvözet-típust különböztet meg.⁶⁸ (1) A forrásból vizet merítő Mária: Mária lehajol és korsóval vizet merít egy (alkalomadtán a szikla alól fakadó) forrásból. Válla fölött hátratekint a közeledő angyalra.⁶⁹ (2) A fonó, hátra tekintő Mária. Az angyal a házban fonó szűznek jelenik meg, aki visszapillant az őt köszöntő angyalra.⁷⁰ (3) Az ülő, fonó Máriát az előtte álló angyal

66 Museo Nacional Thyssen-Bornemisza, Madrid, Inv. no. 380 (1978.48), 1505–1510 körül.

67 „Das Marienleben”. Albrecht Dürer 1502–1510, https://germanprints.ru/reference/series/life_of_marie/index.php?lang=de.

68 Michael PEPPARD, *The World's Oldest Church: Bible, Art, and Ritual at Dura-Europos, Syria*, Yale University Press, New Haven, CT, 2016, 162–179.

69 Példái a szirakúzi Adelphia szarkofág ábrázolása (4. sz.), egy elefántcsont könyvborító (5. sz., Milánó), a Werden-koporsó elefántcsont képeinek egyike (Victoria and Albert Museum, London, kora vitatott: 5. sz. vagy Karoling kor), egy 6. századi palesztinai terrakotta zarándokérem (Monza), az egyiptomi panopoliszi „Mária-selyem” (Marienseide, Abegg-Stiftung, Riggisberg, Svájc), egy örmény kézirat illuminációja (Mária vízvezetékéből veszi a vizet). PEPPARD, *Oldest Church*, 165–166; GINES TAYLOR, *Late Antique Images*, 159–161; a keleti ábrázolásoknál még szó lesz erről.

70 Ez látható egy fémből készült 6. századi zarándok kulacson (Monza), amelyen az angyal felfele mutat az Üdvözlég felíratra, egy bobbíói zarándokfűzéken, amelyen a fonalat tartalmazó kosár Mária és az angyal között látható, egy hatodik századi elefántcsont pyxisen (Cleveland), amelyen Mária

köszönti.⁷¹ (4) A két angyali üdvözllet ötvözete: Mária előtt valamilyen, kútra vagy kosárra emlékeztető edény áll, amelyből fonál emelkedik ki.⁷² Valószínűleg erre vezethető vissza a nyugati ikonográfiában nagyon gyakori ábrázolás a virágvázává stilizált vizeskorsóval, benne liliomszállal.⁷³ (5) Mária guzsallyal: Mária ül vagy áll, kezében guzsallyal; előtte fonalas kosár.⁷⁴ (6) Angyali üdvözllet korsóval vagy kosárszerű edénnyel, amely a vízfordás vagy a fonás epizódra utal. Mária nem tart a kezében semmilyen munkaeszközt. (7) Angyali üdvözllet a kútnál. Az angyal és Mária szemtől szemben találkoznak egy kút két oldalán.⁷⁵ (8) A kútnál hátra pillantó Mária: a szűz a kút felé hajol, de fejét hátrafordítja a közeledő angyal felé.⁷⁶

A következőkben leegyszerűsítve két típust mutatok be, a kútnál/forrásnál, illetve a fonás közben, továbbá a két típus szintéziseit.

Korai, vitatott ábrázolások

Az angyali üdvözllet talán legkorábbi ábrázolása a 3. századi Dura Europosz-i templom keresztelő kápolnájának egyik falfestménye, amelyen egy kútból vizet merítő, a válla fölött oldalra/visszapillantó

ül és a kosár fölött tekint vissza, az angyalra. PEPPARD, *Oldest Church*, 165–167.

71 PEPPARD, *Oldest Church*, 166–167.

72 Például egy egyiptomi, zárándokhelyekhez kapcsolódó jeleneteket ábrázoló ezüst karkötőn (6./7. sz.) és egy hatodik-hetedik századi, konstantinápolyi jegygyűrűn (a Walters Art Museumból). PEPPARD, *Oldest Church*, 168–169.

73 PEPPARD, *Oldest Church*, 169–170.

74 PEPPARD, *Oldest Church*, 171–172. Idesorolható a 9. századi bizánci szent kereszt ereklyetartó (Fieschi Morgan sztaurotéka) fedelének alján, a bal felső sarokban látható metszet; görög felirata „Üdvözlégy, kegyelemmel teljes”. Az angyal és Mária között a földön fonalas kosár (*The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261*, szerk. Helen C. EVANS, William D. WIXOM, Metropolitan Museum of Art, New York, 1997, 74–75). A mellette levő születés jelenet is a Jakab-, ill. a Pszeudo-Máté-evangelium hatását tükrözi. Maximianus ravennai érsek 6. századi trónja egyik elefántcsont féldomborműve, Mark BELCH, Chair of Maximianus, Nasscal, 2021.03.29. (szintén a JE/PM-ből származik a keserű víz próbája és a születés jelenete).

75 PEPPARD, *Oldest Church*, 172–173.

76 PEPPARD, *Oldest Church*, 174, 176–179. A példákat a továbbiakban tárgyalom.

női alak látható. Egy korábbi nézet szerint a jelenet a szamariai asszonyt, esetleg Rebekát ábrázolta, de valószínűbb, hogy a képet a JE első angyali üdvözlete ihlette (JE 11.1).⁷⁷ Ezt az értelmezést támasztják alá későbbi ikonok is, amelyeken Mária ugyanígy látható, azzal a különbséggel, hogy mögötte az angyal is megjelenik.

Nyugaton a Priscilla-katakomba harmadik századi falfestményén egy nő magas támlás széken (trónon) ül, a római matrónák öltözetében, stólában és pallával. Jobb karja leengedve. A bal karja mellett halványan látható tárgy egy guzsaly lehet. Előtte egy férfialak áll, és jobb kezét feléje nyújtja.⁷⁸ A kép állapota miatt további részleteket nem lehet megállapítani.⁷⁹

Angyali üdvözet ábrázolások Keleten

Angyali üdvözet a kútnál vagy forrásnál

Az ábrázolás megtalálható kegytárgyakon, kéziratok illuminációin, valamint templomokban.

Egy Palesztinából származó, 6/7. századi terrakotta zarándokérem Máriát ábrázolja, amint vizet merít egy pálmafa alatti kútból, és visszapillant az őt fentről köszöntő, hírnökbotot tartó angyalra.⁸⁰

77 A durai templom freskóit a Yale Egyetemen őrzik: Yale University Art Gallery, <https://artgallery.yale.edu/collections/objects/34502>. Dominic E. SERRA, The Baptistry at Dura-Europos: The Wall Paintings in the Context of Syrian Baptismal Theology, *Ephemerides Liturgicae* 120.1 (2006) 67–78 (72, 77–78); PEPPARD, Illuminating the Dura-Europos Baptistry: Comparanda for the Female Figures, *Journal of Early Christian Studies* 20.4 (2012) 543–574 (további későbbi példákkal); uő, *The World's Oldest Church*, 155–161, 179–183; VUONG, *Protevangelium*, 1–2. A szamariai asszonyt megjelenítő ábrázolásokon mindig Jézus is látható, itt azonban az asszony mellett nincs más alak. Hasonló a helyzet a Rebeka-ábrázolásokkal.

78 Catherine GINES TAYLOR, *Late Antique Images of the Virgin Annunciate Spinning: Allotting the Scarlet and the Purple* (Texts and Studies in Eastern Christianity 11), Brill, Leiden, 2018, 17–21.

79 A korai ábrázolások vitatott értelmezéséről: Maria LIDOVA, XAIPE MAPIA. Annunciation Imagery in the Making, *Ikon* 10 (2017) 45–61.

80 A monzai dóm műzeuma gyűjteményében. Görög nyelvű felirata: ΧΕΡΕ ΚΕΧΑΡΙΤΟΜΗΝΙ, ἢ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΗΣ ΠΙΕΤΡΑΣ ΒΟΥΔΙΑΜΟ (a hely ismeretlen). PEPPARD, *The World's Oldest Church*, 187–188; Tony Burke, Annunciation Token (Monza), NASSCAL, <https://www.nasscal.com/>

A téma nagyon gyakori 13–14. századi örmény kéziratokban, ahol Mária korsóval kútból vagy vízvezetékből készül vizet meríteni, vagy egy korsó áll Mária és az angyal között.⁸¹ 13. századi szír kéziratok illuminációin Mária elfátyolozva egy épület árkádjá alatt, egy trónszék előtt áll, közöttte és az érkező angyal között egy kút látható, Mária háta mögött vörös és zöld függöny. Az égi korong felől a Szentlélek galamb képében, fénysugáron érkezik Máriához.⁸²

A jelenet freskókon és mozaikokon is látható. A kijevi Szent Szófia-katedrális diakonikonját a Jakab-evangéliumból merített ciklus díszíti. A 11. századi freskók egyike az angyali üdvözlés a kútnál.⁸³ Egyszerűségével az ábrázolás nagyon közel áll a JE elbeszéléséhez, illetve a Dura Europosz-i freskóhoz: Mária dísztelen ruhában, elfátyolozva áll a kútnál és vissza-, illetve felfele pillant, hogy lássa, ki szól hozzá. Csodálkozva felemeli jobb kezét. Fenn, a mennyei korongban az angyal látható. A képen nincsenek épületek, hanem hegyek láthatók. A Chora-templom (ma Kariye-mecset, Isztambul) egyik 14. század eleji mozaikján Mária a kútnál korsóval készül vizet meríteni,

materiae-apocryphorum/annunciation-token-monza/, VUONG, *Protevan-gelium*, 44, Marco FLAMINE, Le ampole di Monza, tesori di Terra Santa, in Cezare ALZATI et al. (szerk.), *Milano e la Terra Santa: Atti del convegno in apertura delle celebrazioni per i cento anni della rivista Terrasanta, Milano, 9 novembre 2019*, Fondazione Terra Santa, Milano, 2020, 95–112 (106–107).

81 Matenadaran, Ms. 6289 (Toros Taronatsi, 1323, Gladzor kolostor), Ms. 6305 (Syuniki Gergely); Ms. M 7482 (Grigor Tatevatsi, 1297, Tatev kolostor). NIRA STONE, *Studies in Armenian Art. Collected Papers*, szerk. Michael E. STONE, Asya BEREZNYAK (Armenian Texts and Studies 2), Brill, Leiden – Boston, 2019, 93–94, 139. Vö. Annunciation. Armenian illuminated manuscripts, <https://shnorhali.com/annunciation/> számos példával. A Gladzori evangéliumos könyv ábrázolását a *Szintézis* alatt tárgyalom.

82 British Library, Add. 7170, f. 15, <https://imagesonline.bl.uk/asset/8839/>. Nagyon hasonló a szír-jakobita evangéliumos könyv ábrázolása, Vat. Syr. 559 f. 8v, Mar Mattai kolostor Moszul mellett, 13. sz. eleje, Vatikáni Könyvtár, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.sir.559. Máskor Mária is kinn áll.

83 A diakonikon apszisában, Nadia NIKITENKO, Про первинне присвячення вівтарів Софії Київської [A kijevi Szent Szófia első oltárainak felszenteléséről], *Ucrainica Mediaevalia* 4 (2021) 61–92 (76–79); Yaryna MOROZ SARNO, L'annunciazione del Signore (25.03.2024), Україна: релігійно-культурна мистецтво / Ucraina: religione-cultura-arte, <https://ucrainistica.blogspot.com/2020/04/annuncianzione.html>.

és meglepődve hátra, illetve felfele tekint az érkező angyalra.⁸⁴ A koszovói Visoki Dečani-kolostor egyik 15. századi falfestménye Máriát a kút bal oldalán mutatja, kékbe öltözve, bíbor színű fátyollal, jobb kezében korsóval, balját felemelve. Mária némi félelemmel tekint a feléje fentről érkező angyalra.⁸⁵

A fonó Mária

Az angyali üdvözet a fonó Máriának nagyon elterjedt Keleten. A Sínai-hegyi Szent Katalin-kolostorban számos ilyen jellegű ábrázolás található (többnyire a 12. századból), gyakran más bibliai-ünnepi jelenetekkel együtt. Egy panelen az angyali üdvözet látható, alatta a színeváltozás és Lázár feltámasztása. Mária egy épületegyüttes előtt egyszerű széken ül fekete fátyolba burkolva, vörös fonalat fon, és hátratekint a feléje közeledő, őt köszöntő angyalra. Az angyal bal kezében hírnökbot, jobb kezét kinyújtja Mária felé. Fentről, az istenséget jelképező napkorongból fény sugárzik Máriára, benne a Szentlélek száll le galamb képében.⁸⁶ A gyűjtemény másik képe egy ikonosztázrészlet, több ünnepi jelenettel. (Az angyali üdvözet rendszeresen szerepel ikonosztázok királyi ajtaján, az üdvösség kezdetét jelezve.) Mária áll, a nézővel szembefordulva, fejét a jobbra felől közeledő angyal felé fordítva, jobb kezében vörös fonal, és kezét a meglepetés gesztusával kitarja. Mária mögött a templom látható, arkádjain vörös függöny. A mennyből fénysugáron, aranykorongban a

84 PEPPARD, *Oldest Church*, 177-178; Manuela STUDER-KARLEN, Walking through the Narthex: the Rite in the Chora, in uő (szerk.), *Biography of a Landmark, The Chora Monastery and Kariye Camii in Constantinople/Istanbul from Late Antiquity to the 21st Century*, Brill, Leiden, 2023, 31-73; vö. <http://www.churchofchora.com/img/inner-narthex-mosaics/the-annunciation-to-the-virgin.jpg>.

85 Nina POLISCSUK, Іконографія Благовіщення: покірність другої Єви [Az angyali üdvözet ikonográfiája: A második Éva engedelmessége], *Релігійно-інформаційна служба України* (07.04.2018), https://risu.ua/ikonografiya-blagovishchennya-pokirnist-drugoji-yevi_n90175.

86 Epistyle with Feasts, Sinai Digital Archive (Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to Mount Sinai), Michigan Inv. No. 1754/1759 (12. sz. vége, valószínűleg egy ikonosztáz részlete.)

Szentlélek száll le Máriára.⁸⁷ Az előbbi ábrázoláshoz nagyon hasonlító angyali üdvözet ikonon Mária ezúttal trónszéken, egy díszes épület előtt ül, a nézővel szemben, és oldalra tekint, a jobbra felől közeledő angyalra. Kezében orsót tart és bíbor fonalat fon. A fény-sugár a mennyből jön, benne a Szentlélek galamb alakjában száll le rá.⁸⁸ A Szent Katalin-kolostor gyűjteményében az ábrázolás nemcsak ikonokon, hanem számos más liturgikus tárgyon feltűnik.⁸⁹

A fonó Mária típus több ohridi ikonon is látható, a Szentlélek ábrázolása nélkül.⁹⁰

Kéziratokban szintén gyakori az angyali üdvözet a fonó Máriának. Egy 6-7. századi szír kézirat egyik illuminációján Máriát és az angyalt a két szembenéző lapon ábrázolták; Mária bal kezében orsó és guzsaly.⁹¹ Néhány 13. századi örmény kézirat ábrázolásai élénk színvilágukkal tűnnek ki. Ilyen a jereváni Matenadaran Kézirattárban őrzött 13. századi kilikiai evangéliumos könyv angyali üdvözlete.⁹² A kék különböző árnyalataiba öltözött, elfátyolozott, bíbor fonalat fonó Mária a trónszék előtt áll, leeresztett bal kezében orsó.

87 Annunciation, Transfiguration, and Raising of Lazarus, Sinai Digital Archive (Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to Mount Sinai), Princeton No. 346; Michigan Inv. No. 494 (kb. 12. sz.). További jelenetei a születés, ill. Mária bemutatása a templomban.

88 Angyali üdvözet (12. sz. vége, valószínűleg konstantinápolyi művésztől), St. Catherine's Monastery, <https://stcatherines.mused.com/en/items/146895/annunciation>; vö. EVANS, WIXOM, *The Glory of Byzantium*, 374-375.

89 Hímzett papi kézelőkön (*epimanikia*), No. 580282, Sinai Digital Archive (Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to Mount Sinai). További példák, a 18. századig, különböző liturgikus tárgyakon (kereszt, ereklyetartó, textiliák), ill. kéziratokban: https://www.sinaiarchive.org/s/mpa/item?-fulltext_search=annunciation&resource_template_id%5B%5D=2&resource_template_id%5B%5D=5&resource_template_id%5B%5D=7&sort_by=created&sort_order=desc&submit=Search.

90 Egy 12. század eleji ohridi kettős ikon Gábrriel arkangyallal és a kezében orsót tartó Máriával; egy 14. századi, körmenetekben használt ikon; 14., ill. 15. századi ikonpár a királyi kapukról. Milcho GEORGIEVSKI, *The Icon Gallery-Ohrid*, Ohrid, 2024, 4., 5., 19., 34. (a botuni Istenanya-templom), 31. ábra.

91 Paris, Bibliothèque nationale, ms syr. 33, 3v-4r.

92 Matenadaran, Mesrop Mashtots Régi Kéziratok Intézete. 9422. sz. evangéliumos könyv, <https://matenadaran.am/en/2023/12/31/gospel-xiii-century-cilicia/>.

Mária a jobbra felől közeledő angyalra tekint. A trón mögött életfa áll. A trón háttérében a templom és annak bíbor függönye látható. A színes ruhába öltözött angyal bal kezében hírnökbot, jobbját Mária felé nyújtja.⁹³

A típus egyik monumentális keleti ábrázolása a kijevi Szent Szófia székesegyházban egy 11. századi díszes mozaikon látható, a keleti diadalívet keretező két pilléren. Az északi pilléren az angyal érkezik, fehér tógába öltözve, bal kezében a szokásos vörös hírnökbot, jobb kezét áldva emeli Máriára. A déli pilléren Mária kék ruhában, kék fátyollal borítva előre néz, kezében bíbor fonál. Az arany háttéren az angyal, illetve Mária szavai olvashatók görögül.⁹⁴

A kép néha közvetve utal a fonásra. Az Ecsmiádzin evangéliumos könyv (989) egyik illuminációján az angyal Mária mellett áll; a szűz a néző felé fordul, jobb kezét az arcához emeli az ámulat gesztusával. Kettejük között a földön fonalas kosár.⁹⁵

A két angyali üdvözet szintézise

A szintézis egyik példája keleten Kokkinobaphosi Jakab prédikációinak 12. századi kézírata, amelyet a JE-ből vett gazdag képanyag illusztrál. Az egyik illusztráción mindkét angyali üdvözet

93 Pontatlanul Toros Roslinnak tulajdonítják: https://en.wikipedia.org/wiki/Annunciation#/media/File:Annunciation_from_13th_century_Armenian_Gospel.jpg. További örmény illuminációkról a 14. századból: Lusine SARGSYAN, Illustrated Story of Jesus Christ and John the Baptist According to the Gospel of Luke (Armenian Miniature Art of 14th Century), *Revue des études sud-est européennes / Journal of South-East European Studies* 56.1-4 (2018) 43-67.

94 POLISCSUK, Іконографія, https://risu.ua/ikonografiya-blagovishcheny-nya-pokirnist-drugoji-yevi_n90175. Ugyanitt az angyali üdvözet egy azonos korabeli, megrongálódott freskón, amely feltételezhetően ugyancsak fonás közben mutatja Máriát. Poliscsuk további példája egy 16. századi kettős ikon, amelyen az annunciáció és a Jeruzsálembé való bevonulás látható.

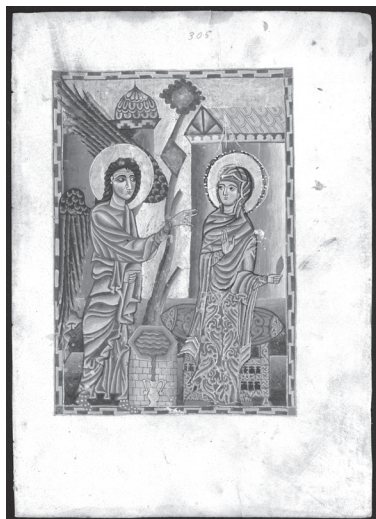
95 Matenadaran, Mesrop Mashtots Régi Kéziratok Intézete, Jereván, Ms. 2374, korábban Etchmiadzin Ms. 229. STONE, *Studies*, 133 (alsó ábra). Az angyal római fehér tógát visel. Az evangéliumos könyv elülső elefántcsont borítóján Mária trónon ül, bal kezében talán orsót tart, jobb kezét szinte elutasítóan feltartja az előtte álló angyal felé. <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/69/Echgospfrontcov.jpeg>.

látható. Baloldalt Mária korsóval vizet merít egy szikla előtt levő kútból (a lábánál egy második korsó látható); a szűz visszapillant a fentről közeledő angyalra. A kép jobb oldalán Mária éppen érkezik, kezében a két korsóval, előtte trónszék, amelynek támlájára fel van aggatva a függöny. A háttérben magas, díszes épület, valószínűleg a templom.⁹⁶

A szintézis másik példája az örményországi gladzori kolostorból származó evangéliumos könyv a 14. század elejéről. Az angyali üdvözlés festője T'oros Taroni.⁹⁷ Az ábrázolás rendkívül színes. Az angyal és Mária között levő kútból a víz egy korsóba folyik. A kút mögött fa magaslik. Mária magas szék előtt áll, kék, arany díszítésű köntösben, bíborszínű fátyolba burkolva, bal kezében orsó vörös fonállal, jobb kezét felemeli a csodálkozás gesztusával. Fejét a feléje közeledő angyal felé fordítja. Az angyal kék tunikában, bíborszínű tógában közeledik, jobb kezével Máriát köszönti. A jelenet háttérében magas épületek láthatók, egyikük valószínűleg a templom, a másik talán Mária háza.

96 PEPPARD, *Oldest Church*, 177; PATTON, *Annunciation* (Paris, BnF, MS gr. 1208, fol. 159v), <https://ima.princeton.edu/wp-content/uploads/2017/03/bgmparis1208.159v.jpg>. A homíliák Mária életének eseményeiről szólnak a JE alapján. A Konstantinápolyból származó kézirat valószínűleg Iréne (Piroska) császárné támogatásával jelent meg. Elizabeth JEFFREYS, *The Homilies of James Kokkinobaphos in Their Twelfth Century Context*, in Thomas ARENTZEN, Mary B. CUNNINGHAM (szerk.), *The Reception of the Virgin in Byzantium. Marian Narratives in Texts and Images*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019, 281–307.

97 Thomas F. MATHEWS, Alice TAYLOR, *The Armenian Gospels of Gladzor, The Life of Christ Illuminated*, J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2001, 41–42; melléklet, 43. ábra. Avedis K. Sanjian, *Medieval Armenian Manuscripts at the University of California*, University of California Press, Los Angeles, 1999.

Gladzori evangéliumos könyv⁹⁸ Lviv, Andrej Septickij Nemzeti Múzeum⁹⁹

Szintézis másként: kettős annunciáció

Egy 16. század első feléből származó, a lvivi nemzeti múzeumban található panelen egymás mellett látható az angyali üdvözet Anának és Máriának.¹⁰⁰ A kép nem időrendi sorrendben (balról jobbra) tünteti fel a két történetet. A néző bal oldalán az angyal az álló, fonó, fejét szerényen lehajtó Máriát köszönti. Jobboldalt egy kisebb teremű (fiatalabb?) angyal adja tudtul Annának, hogy gyermeke születik. Anna felfele néz, az égre, illetve a babérfán levő fészekre (a jelenet Anna panaszára utal, *JE* 2.4, 3.1). A háttérben a szintén felfele tekintő Joákimot látjuk.

98 Gladzor Gospels, University of California, Los Angeles. Library Department of Special Collections. Armenian Manuscripts Armenian MS. 1 170/466, 305, <https://digital.library.ucla.edu/catalog/ark:/21198/zz0009gx6g> (a 309. o. kikeresésével), <https://iiif.library.ucla.edu/iiif/2/ark%3A%2F21198%2Fz0009hj0h/full/4280/0/default.jpg>.

99 Lviv, Andrej Septickij Nemzeti Múzeum, <https://nml.com.ua/wp-content/themes/museum/img/collection/collection-img-3-2x.jpg>.

100 POLISCSUK, ІКОНОГРАФІЯ, https://risu.ua/ikonografiya-blagovishcheny-nya-pokirnist-drugoji-yevi_n90175 (11. ábra).

Angyali üdvözet ábrázolások Nyugaton

Nyugaton a középkortól a reneszánszig terjedő, közismert műalkotásokon az angyali üdvözet ábrázolása legtöbbször sematikus. Mária térdelve imádkozik, vagy ül és olvas, az angyal gyakran térdén állva adja tudtul a jó hírt. Az angyal kezében hírnökbot vagy liliomszál. Azonban az ókortól a 16. századig több olyan ábrázolás is fennmaradt, amely a PM/JE hatását tükrözi.¹⁰¹

Angyali üdvözet a forrásnál vagy a kútnál

A jelenet nem olyan gyakori, mint a párja, és ritkább, mint Keleten, de nem ismeretlen. A milánói székesegyház kincstárában látható ötödik századi elefántcsont *diptychonon* Mária térdelve éppen vizet meríteni készül a forrásból, és visszatekint az őt megszólító angyalra.¹⁰²

A velencei Szent Márk-bazilika több 12/13. századi bizánci stílusú mozaikja a PM, közvetve a JE hatását tükrözi.¹⁰³ A sötétkébe öltözött, elfátyolozott Mária a kútból vizet meríteni készül, és hátratekint a fentről érkező angyalra; mögötte aranyozott háttér. A kép szélén magas, impozáns épület áll. A falon egymás mellett látható az angyali üdvözet a kútnál és a vízpróba. A társítás különös, mivel a JE/PM alapján a nyilvánvaló párosítás a fonó, a templom

101 Az angyali üdvözet képi reprezentációjáról röviden Volkmar GREISELMAYER, Verkündigung. Ikonographisch, *LThK* 10, 688–689 (nyugaton); Végh János, Angyali üdvözet, *MKL* 1 (1993) 282–283, keleten: Stelian PAȘCA-TUȘA, Gabriel-Ștefan SOLOMON, Bogdan ȘOPTERIAN, The Annunciation in Byzantine Art. Patterns of Representation, *European Journal of Science and Theology* 19.3 (2023) 133–144.

102 Pamela PATTON, The Annunciation at the Spring, *The Index of Medieval Art* (2017. március 22.), <https://ima.princeton.edu/2017/03/22/the-annunciation-at-the-spring/>.

103 Otto DEMUS, The Mosaic Decoration of San Marco, Venice, *Dumbarton Oaks*, Washington, DC – University of Chicago Press, Chicago, IL, 1988, ix, 51; függelék: 12b. ábra (a kereszthajó északi részén). A mozaikok egy része a 17. századi munkálatok során eltűnt, a fennmaradt részük módosult.

függönyén dolgozó Máriának megjelenő angyal lenne. Ezt sugallja a két panel fölötti felirat második része is.¹⁰⁴

*San Marco (Velece), Angyali üdvözet és vízpróba*¹⁰⁵

A fonó Mária

Nyugaton a típus legkorábbi és legismertebb példája a Santa Maria Maggiore 5. századi mozaikja. A képsor a 13. századi átépítések nyomán a diadalíven látható. A Mária életéről szóló ciklust a PM ihlette. Mária díszes széken ül és a bíborszínű szálát fonja, mellette magas kosár bíborfonallal. Mária öltözéke, hajviselete, testtartása

¹⁰⁴ Az angyali üdvözet melletti mozaik a vízpróbát ábrázolja. A pap edényt tart Mária elé. Mária mögött József és két fiatal férfi (talán a tanúk). A két mozaik fölötti felirat: +NUNTIAT·EXPAVIT·QUO·TINGAT·VELA·PARAVIT. Az első rész („[az angyal] hirdet, [Mária] megrendült”) az első angyali üdvözetre utal. A felirat második része ([a pap] „ellátja azt, aki függönyt fest”) nem talál a képhez, ugyanis a bíborfesték átadásaként értelmezi (át) a keserű víz próbája jelenetét. A lehetséges okról: Evelyn CHAMRAD, *Der Mythos vom Verstehen: ein Gang durch die Kunstgeschichte unter dem Aspekt des Verstehens und Nichtverstehens in der Bildinterpretation*, doktori disszertáció, Heinrich Heine Egyetem, Düsseldorf, 2001, 94–96; vö. Otto DEMUS, *Die Mosaiken von San Marco in Venedig, 1100–1300*, Rohrer, Wien, 1935, 35.

¹⁰⁵ PATTON, Annunciation, <https://ima.princeton.edu/wp-content/uploads/2017/03/San-Marco-768x543.jpg>.

egy bizánci császárnőé: arany tunikát visel, ruháját gyöngysor díszíti, fülében gyöngyfűggők. Egy angyal Mária előtt áll és jobb kezével köszönti vagy bemutatja őt.¹⁰⁶ Fentről egy másik angyal érkezik, felemelt kézzel. Máriára a Szentlélek száll le galamb képében. Mária mögött két másik angyal áll; további két angyal átvezet a következő jelenetbe. Az angyalok sokasága Mária udvartartását idézi. Az angyalok tógába öltözött római férfiakra hasonlítanak (bár lábbelit nem viselnek); kilétüket a szárnyak és a glória jelzik. A kép bal oldalán ház áll zárt díszes kapuval.

A horvátországi Poreč római katolikus Euphrasius-bazilikája kelet és nyugat határán áll. Az angyali üdvözlés ábrázolása kétszer is szerepel. Az apszis belső falán egy hatodik századi mozaikon a fonó Mária típusa világosan látható. A trónon ülő Mária bal kezében jól kivehető a bíbor fonal. A szűz meglepetésében jobb kezét az arcához emeli. Sötét színű ruhát visel, de az áttetsző fátyol alig borítja a haját. Vonásai a bizánci udvar női alakjaira emlékeztetnek. Előtte a földön kehelyszerű kosár, amelyben fonal látható. Vele szemben áll az érkező angyal, római viseletben, bal kezében hírnökbottal. A 13. században az újonnan épített cibórium boltívét szintén az angyali üdvözlés ábrázoló mozaik díszíti. A két alak egymástól távol áll. Mária itt is trónon ül, de sötét öltözetben, teljesen elfátyolozva, a késői bizánci konvencióknak megfelelően. A fonás téma elhalványult, csak a Mária bal kezében tartott alig kivehető orsó utal rá. Testtartása engedelmes válaszára utal. Mindkét mozaikon a trón mögött díszes, oszlopos épület áll, valószínűleg a templom.¹⁰⁷ A 13.

106 PEPPARD, *Oldest Church*, 166–167; Joseph WILPERT, *Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert I*. Text. 1: Herder, Freiburg, 1916, 76, 412–417; IV: *Tafeln: Malereien*, Herder, Freiburg, 1916; 53–55; *Late Antique Images*, 213–217; Christian Iconography. Vele egyidős a Pignatta szarkofág oldalán levő féldombormű (Quadrarco di Braccioforte, Ravenna), Gines Taylor, i.m., 188–201, vö. AMS Historica.

107 The Two Annunciation Mosaics in the Apse of the Euphrasian Basilica (szerző nélkül), in *A Guide to Christian Iconography: Images, Symbols, and Texts*. A 6. századi mozaik eucharisztikus szimbolizmusáról (a fonal, amelyet Mária sző, mint Krisztus teste, a kehely alakú kosár): Maria EVANGELATOU, *Female Materialities at the Altar. Mary's Priestly Motherhood and Women's Eucharistic Experience in Late Antique and Byzantine Churches*, in Mark D. ELLISON, Catherine Gines TAYLOR, Carolyn OSIEK, *Material*

századi mozaik felett latin felirat olvasható: ANGELUS INQUIT AVE QUA MUNDUS SOLVITUR A V[A]E, „Az angyal szólt: Üdvöz légy, te, aki által a világ megmentetik a jajtól!” (az angyal szavai egy középkori himnusz kezdősorát idézik).¹⁰⁸ A felirat úgy mutatja be Máriát, mint új Évát, aki igent mondott a megváltásra.

A típus további példája egy féldombormű a franciaországi Conques Sainte-Foy apátsági templomból.¹⁰⁹

A fonó Mária jelenete tárgyakon, illetve kéziratokban is megtalálható. Jól látható például az 5–6. századi berlini elefántcsont pyxisen.¹¹⁰ A genoelselderi Szent Márton-templomból származó Karoling kori elefántcsont faragványon Mária egy épület árkádjai előtt trónon ül, kezében orsóval; jobbra felől az angyal köszönti, balról egy másik alak a függönyt húzza el. Alatta a vizitáció látható.¹¹¹ Hasonló az oxfordi Bodleian Library evangéliumos könyv elefántcsont borítóján látható ábrázolás, a 9. század elejéről.¹¹²

Amint Peppard utalt rá, egyes ábrázolások nem fonás közben jelenítik meg Máriát, de egy fonalas kosár vagy más eszköz utal az epizódra. A Santa Maria Antiqua egyik délkeleti oszlopa mellett egy I. Márton pápa (649–653) korabeli, töredékesen fennmaradt angyali üdvözet freskón az angyal látható, illetve részben a trónszéken ülő Mária (feje nem vehető ki). Mária jobb lába mellett bíborszínű fonalas kosár.¹¹³ Az ún. Grado-szék elefántcsont féldomborműveinek

Culture and Women's Religious Experience in Antiquity: An Interdisciplinary Symposium, Lexington Books, Lanham, MD, 2021, 257–302 (272–273).

108 *Felix mater, ave, qua mundus solvitur a vae / Quae genitrix Evae vae fecit omnia breve* (54. Oratio ad beatam Mariam V. Orat. ms. Tegurinum saec. 15. Clm. Monacen. 20 002), Guido Maria DREVES (szerk.), *Pia dictamina. Reimgebete und Leselieder des Mittelalters*, V. (Analecta hymnica medii aevi 31), Reisland, Leipzig, 1899, 86.

109 Az északi kereszthajó egyik oszlopán, 12. sz. eleje.

110 Gines TAYLOR, *Late Antique Images*, 71–72 (Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst, Staatliche Museen zu Berlin).

111 Brüsszel, Musées Royaux d'Art et d'Histoire, 790 körül. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/58/Ivory_from_Genoels-Elderden_right.JPG

112 Bodleian Library MS. Douce 176.

113 Joseph WILPERT, *Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert* (Band 2): Text: 2. Hälfte, Herder,

egyikén Mária lába mellett egy kosár látható a fonáshoz szükséges eszközökkel.¹¹⁴ A San Gimignano-i ferences körökből származó *Meditationes vitae Christi* az apokrif gyermekségevangeliumok hatását tükrözi.¹¹⁵ Az írás egyik olasz nyelvű, gazdagon illusztrált kézírata, az *Ital* 115, számos jelenetet tartalmaz Mária életéből.¹¹⁶ Az angyali üdvözlés alig utal a JE/PM-ra (Mária trónon ül, bal kezében könyv,

Freiburg, 1916, 664, 679; Band 4: Tafeln: Malereien, Herder, Freiburg, 1916, 143a (színes ábra); van Dijk, *The Angelic Salutation*, 426, 428 (10. ábra, fekete-fehér). E korábbi freskóra a későbbi, VII. János pápa korabeli angyali üdvözlés réteg alatt bukkantak rá. A VII. János korabeli freskó hasonló, Mária és az angyal lába között fonalas kosár áll. Wilpert, *Die römischen Mosaiken* II.2., 144a.

114 PEPPARD, *Oldest Church*, 172 (további példákkal). Az ún. Grado-szék (7–8. sz.) rendeltetése bizonytalan. Talán egy liturgikus trónszék, amelyet Hérakleiosz bizánci császár (7. sz.) kapott az itáliai Gradóban Egyiptom visszafoglalása után, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/477490>. Kurt WEITZMANN szerint azonban az elefántcsont féldomborművek nem a Grado-katedrát díszítették, és nem keletről származnak, hanem Amalfiból. Az angyali üdvözlést a legkorábbinak tekinti (7. sz.), és úgy véli, hogy egy konstantinápolyi mintát követhetett. *The Ivories of the So-Called Grado Chair* (Dumbarton Oaks Papers 26), Dumbarton Oaks, Washington, DC, 1972, 65–67, 89–91.

115 A 13–14. századi írás szerzője ismeretlen (Giovanni di Caulibus vagy Jacobus da San Gimignano?). Egy toszkán klarisszának íródott. A mű a szerzetesnők példaképeként mutatja be Máriát. Holly FLORA, *The Devout Belief of the Imagination. The Paris Meditationes Vitae Christi and Female Franciscan Spirituality in Trecento Italy* (Disciplina Monastica 16), Brepols, Turnhout, 2009, 27–33; Cathleen A. FLECK, *Reimagining Jerusalem's Architectural Identities in the Later Middle Ages*, Brill, Leiden, 2022, 121.

116 Isa RAGUSA, Rosalie B. GREEN, *Meditations on the Life of Christ. An Illustrated Manuscript of the Fourteenth Century: Paris, Bibliothèque Nationale, Ms. ital. 115*, Princeton, 1961, xxi–xxxv, 9–15; FLORA, *Devout Belief*, 93–97; Diego DOTTO, Dávid FALVAY, Antonio MONTEFUSCO (szerk.), *Le Meditationes vitae Christi in volgare secondo il codice Paris, BnF, it. 115* (Filologie medievali e moderne 24; Serie occidentale 20), Ca'Foscari, Venezia, 2021, 296, 298–299, 302. Ld. Folio 6r, 7v, 8r, 9r (Mária bemutatása a templomban, Mária a többi szűzzel a templom előtt sző, angyal égi kenyérrel táplálja, József eljegyzi Máriát).

előtte korsószerű vázában lilium),¹¹⁷ de a fonó Mária is megjelenik, József kételye ábrázolásában.¹¹⁸

A két angyali üdvözet szintézise

A Milánó melletti castelsepriói Santa Maria foris portas templom jelentősen megrongálódott freskói világosan tükrözik a JE/PM hatását. A templom és freskói kora vitatott (a 8. századtól a 10. század elejéig).¹¹⁹ A falfestmények bizánci hatást mutatnak. Az angyali üdvözet jelenetén a fátylat viselő Mária trónszéken ül, bal kezében orsó és guzsaly. Jobb kezével mintha a lábánál levő vizeskorsó felé nyúlna, miközben meglepődve a közeledő angyalra tekint. Mária mögött az ajtón egy másik, megrendült női alak néz be, talán a szüzek egyike.

A valóra vált angyali üdvözet: a fonó, a várandós Mária

A 14. század végén-15. század elején egy sajátos típus jelenik meg, a *Maria gravida* ábrázolás, amely a JE/PM hatását tükrözi, de a már valóra vált ígéretet jeleníti meg. A középpontban a várandós Mária rendszerint trónszéken ül és fon. Az angyal nincs mindig jelen, máskor két angyal is látható. Mária méhében már ott látható a gyermek Jézus. Az egyik legszebb példa a Magyar Nemzeti Galériában őrzött, a Batthyányok németújvári (güssingi) gyűjteményéből származó, a várandós Máriát ábrázoló töredékes táblakép (1410 körül).¹²⁰ Mária díszes széken ül, jobb kezében orsó, mellette

117 Folio 10r, vö. 11v (Mária elfogadja a küldetést), 12r (hálát ad a kiválasztásért). RAGUSA, GREEN, *Meditations*, 17–19; FLORA, *Devout Belief*, 96–97; DOTTO, FALVAY, MONTEFUSCO, *Le Meditationes*, 304–305.

118 Mária bal kezével fejti le a fonalat a guzsalyról, jobb kezében orsó; a levő Józsefet nézi, folio 16v, RAGUSA, GREEN, *Meditations*, 27; DOTTO, FALVAY, MONTEFUSCO, *Le Meditationes*, 314.

119 Több kép egyértelműen a JE/PM-ből merít (Mária alávetése a vízpróbának; a születésjelenet a két bábával, amint a kis Jézust fürdetik). John MITCHELL, Bea LEAL, *Wall Paintings in S. Maria Foris Portas (Castelseprio) and the Tower at Torba. Reflections and Reappraisal*, in *Castelseprio e Torba: sintesi delle ricerche e aggiornamenti*, szerk. Paola Marina DE MARCHI, SAP Società Archeologica, Mantua, 2013, 311–244.

120 <https://www.szepmuveszeti.hu/mutargyak/34408/>; TÖRÖK Gyöngyi, Újabb ismeretek az oltárépítő műhelyek munkamódszereiről, *Ars Hungarica* 2 (1995) 181–197.

motolla, balra hátrább guzsaly. Jobb oldalán egy edényből víz folydogál. Mária fölött a Szentlélek galamb képében látható, valamint két kis angyal, egyikük kezében orsó és kicsi rokka vagy motolla. A másik angyal a guzsaly végét tartja. Így a Mária bal kezében tartott leheletszerű fonal mintha az égi rostokból származna, és terhes méhe fölött halad át, amíg az orsóig ér. A táblaképet 1993-ban restaurálták, és a barokk korból származó átfestést eltávolították. Az infravörös kamerás vizsgálat kimutatta, hogy eredetileg a várandós Mária méhében kettős mandorlában a keresztet tartó gyermek Jézust ábrázolták. Mária jobb oldalán egy olvasóállványon nyitott könyv látható, oldalain az angyali üdvözlés szavai: „Ave, gratia plena”, ill. „Dominus tecum”. A táblakép egy nagyobb oltárkép részlete lehetett. A Mária jobb oldalán, a kép szélén levő angyalszárny vége arra utal, hogy az eredeti képen az angyal is látható volt. A festmény így a Lk 1,26-38 és a JE 11.1-3 szintézise. A földön heverő, botra fűzött szalmakalapot Józsefnek tulajdonítják, és azt feltételezik, hogy a kép József kételyeit is szemléltette Mária terhességét illetően (JE 13-14),¹²¹ azonban József ábrázolásának hiányában ez csak feltételezés. A kép egy, a korban máshol is előforduló típust ábrázol. Az Erfurti Mestertől származó festmény a trónon ülő Máriát ábrázolja fonás közben, guzsallyal és orsóval; hasában mandorlában a kis Jézus látható.¹²² A Mária jobbán benéző csodálkozó idősebb férfi valószínűleg József. A Schwäbisch Hall-i Urbanskirche falfestményén (14/15. sz.) Mária trónon ül és fon. Baloldalt guzsaly, jobboldalt a földön orsó, Mária pedig a fonalat tartja jobb kezében.¹²³

¹²¹ TÖRÖK, Újabb ismeretek, 184.

¹²² Maria am Spinnrocken, Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, 1400 körül, <https://www.bildindex.de/document/obj02552102>; Gianina WEDDE, Am seidenen Faden, *Publik Forum* (30.08.2020).

¹²³ Klaus KLÜNDER, Christa Regina KLÜNDER, Katalog der Wandmalereien in den Kirchen und Kapellen Baden-Württemberg's von der ottonischen Zeit bis zur Renaissance, https://kirchenwandmalereien.de/html/schwabisch_hall-st_urban.html; Christiane Rossner, Der Faden des Lebens, *Monumente*, 2012. december. A típus további példáiról: Török, Újabb ismeretek, 184-185.

Zárógondolatok

A JE olyan történetet tár az olvasó elé, amely egyszerre bibliai motívumoktól áthatott, csodás és mélységesen emberi. Joákim és Anna a bibliai párokhoz hasonlóan gyermektelensége miatt szenved, Istenhez kiált, meghallgatásra talál, és rendkívüli módon gyermeket kap ajándékba, aki majd kiemelt szerepet tölt be a választott nép életében. Mária a kiválasztott, Istennek szentelt gyermek, akit a szentség jelei kísérnek. Fiatal kora az életszentség útja: csodálatot vált ki és követésre inspirál. Mária egyszerre Istennek szentelt szűz, mint a női nazírok és a görög-római vallásokból ismert szent szüzek, egyszerű fiatal lány, aki a nők mindennapi életét éli, vízért jár a kútra, ahol a biblia világában sorsfordító találkozásokra kerül sor, tiszteletre méltó asszony, aki a fonással, szövással az erényes női élet példáját testesíti meg, és az anyák példaképe. A történet továbbírása a PM-ban Máriát az Istennek szentelt szüzek és szerzetesnők példaképévé avatja.

A JE a Mária-tisztelet legkorábbi tanúja. Az írás rendkívüli hatást gyakorolt a liturgiára, a mariológiára és az ikonográfiára. Befolyása Keleten közvetlenül, Nyugaton közvetve, a PM és az általa ihletett írásokon keresztül érvényesült. Az angyaliüdvözet-ábrázolások tipológiája szempontjából érdekes, hogy a fonó Mária típusa jóval gyakoribb, mint a kútnál/forrásnál ábrázolt jelenet. Különösen a bizánci ikonográfiában évszázadokon át ez volt a szabványábrázolás, részben valószínűleg azért, mert Jézus születésének hírüladása ekkor hangzik el kifejezetten, részben a fonó nő korábban említett erőteljes szimbolizmusa miatt. Mária így a tiszteletre méltó, otthonülő, a hagyományos életformát megtestesítő nő típusa lesz. A bizánci ikonográfia ezt erősíti meg Mária teljesen elfátyolozott ábrázolásával. A díszesen öltözött, alkalomadtán ékszert viselő ötödik-hatodik századi előkelő matróna vagy bizánci császárnő képét idéző Máriát felváltja a világtól visszavonuló, elrejtőző Istenanya. Érdekes lenne megvizsgálni azt is, hogy miként és miért váltja fel a késő középkortól/a reneszánsztól a kétkezi munkával foglalatoskodó Mária képét az olvasó és szemlélődő Máriáé, de ez egy másik tanulmány témája lenne.

E széles körű recepció érdekessége, hogy míg a keleti egyházak elismerték a JE különleges státusát, a nyugati egyház hivatalosan elvetette, mégis az ünnepek megalapozásában és sokáig a templomi-kultikus ábrázolásokon is felhasználta. A JE elvetését követően az ikonográfiában nem tűnt el az annunciáció a kútnál vagy fonás közben. Itt csak az angyali üdvözllet ikonográfiájáról volt szó, de Mária születése, bemutatása a templomban, közvetve a szeplőtelen fogantatás, Szent Anna és Joákim liturgikus ünneplése és ábrázolása, a születés hagyományos megjelenítése a JE/PM hallgatólagos elfogadását feltételezi.

Thomas O'Loughlin a rituális-kultikus megemlékezés és az alapul szolgáló szöveg elfelejtése közötti ellentmondásra mutat rá: miközben a JE által ihletett ünnepeket megtartjuk és a mögöttük levő hagyományokról megemlékezünk, kiküszöböljük vagy leértékeljük azokat a szövegeket, amelyek e liturgikus megemlékezés legkorábbi tanúi.¹²⁴ A kanonizálási folyamat nyomán apokrifá lett irodalom a kora kereszténység sokszínűségét szemlélteti. Ugyanakkor azt is tudatosíthatja, hogy a „kanonikus” és „apokrif” irodalom éles elkülönítése nem célravezető, ha meg akarjuk érteni a keresztény hit és liturgikus gyakorlat gyökereit.

Bibliográfia/Bibliography

- FLECK, Cathleen A., *Reimagining Jerusalem's Architectural Identities in the Later Middle Ages*, Brill, Leiden, 2022.
- AMANN, Émile, *Le Protévangile de Jacques et ses remaniements latins*, Letouzey et Ané, Paris, 1910.
- ANDREW DOOLE, J., 'Not quite, Mary' (PJ 11.3). The Ins and Outs of Virginal Conception in Annunciation Accounts, in Jan N. BREMMER, J. Andrew DOOLE, Thomas R. KARMANN, Tobias NICKLAS, Boris REPSCHINSKI (szerk.), *The Protevangelium of James*, Peeters, Leuven, 2020, 217–248.

¹²⁴ Protoevangelium, 57, 75–76.

- ARCHER, Léonie J., *The Role of Jewish Women in the Religion, Ritual and Cult of Graeco-Roman Palestine*, in CAMERON, Averil, Amélie KUHRT (szerk.), *Images of Women in Antiquity*, Routledge, London, 1993, 273–287.
- BĂDILÎȚĂ, Cristian, *Evanghelii apocrife*, Adevărul, București, ⁵2012.
- BASILE, Giuseppe, *Giotto agli Scrovegni. La cappella restaurata*. Ediz. illustrata (Guide artistiche Skira), Skira, Genf – Milano, 2002.
- BOICU, Dragoș, *Praznicul Bunei Vestiri în omiliile Sfântului Petru Chrysologul*, in BUDA, Daniel et al. (szerk.) *Jertfelnicie în apostolat, didascalie și liturghisire. Prinose de cinstire adus Înaltpreasfințitului Părintelui nostru Dr. Laurențiu Streza, Arhiepiscopul Sibiului și Mitropolitul Ardealului, la împlinirea vârstei de 75 de ani*, Andreiana, Sibiu, 2022, 580–591.
- BREMMER, Jan N., Author, *Date and Provenance of the Protevangeli-um of James*, in Jan N. BREMMER et al. (szerk.), *The Protevangeli-um of James*, Peeters, Leuven, 2020, 49–70.
- CHAMRAD, Evelyn, *Der Mythos vom Verstehen: ein Gang durch die Kunstgeschichte unter dem Aspekt des Verstehens und Nichtverstehens in der Bildinterpretation*, doktori disszertáció, Heinrich Heine Egyetem, Düsseldorf, 2001.
- CHARLES, H., *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament in English 2.*, Oxford University Press, Oxford, 1913.
- DE STRYCKER, Émile, *La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques. Recherches sur le papyrus Bodmer 5 avec une édition critique du texte grec et une traduction annotée*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1961.
- DE VORAGINE, Jacobus, *The Golden Legend. Readings on the Saints*, ford. William G. RYAN, bev. Eamon DUFFY, Princeton University Press, Princeton – Oxford, 2012.
- DEMUS, Otto, *Die Mosaiken von San Marco in Venedig, 1100–1300*, Rohrer, Wien, 1935.
- DEMUS, Otto, *The Mosaic Decoration of San Marco, Venice*, *Dumbarton Oaks*, Washington, DC – University of Chicago Press, Chicago, IL, 1988.
- DOTTO, Diego, Dávid FALVAY, Antonio MONTEFUSCO (szerk.), *Le Meditationes vitae Christi in volgare secondo il codice Paris, BnF, it. 115*

- (Filologie medievali e moderne 24; Serie occidentale 20), Ca'Foscari, Venezia, 2021.
- DÖRÖMBÖZI János, ADAMIK Tamás, *Csodás evangéliumok (Apokrif iratok)*, Telosz, Budapest, 1998.
- DREVES, Guido Maria (szerk.), *Pia dictamina. Reimgebete und Leselieder des Mittelalters*, V. (Analecta hymnica medii aevi 31), Reisland, Leipzig, 1899.
- EHLEN, Oliver, Das Pseudo-Matthäusevangelium, in Christoph MARKSCHIES, Jens SCHRÖTER (szerk.), *Antike christliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*. Bd. I/2: *Evangelien und Verwandtes*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2012, 983–1002.
- ELLIOTT, J. K., Patricia M. RUMSEY, *The Protevangelium of James*, Brepols, Turnhout, 2022.
- ELLIOTT, J. Keith, *The Apocryphal New Testament. A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation*, Oxford University Press, Oxford, 1993 (repr. 2005).
- EVANGELATOU, Maria, Female Materialities at the Altar. Mary's Priestly Motherhood and Women's Eucharistic Experience in Late Antique and Byzantine Churches, in Mark D. ELLISON, Catherine GINES TAYLOR, Carolyn OSIEK, *Material Culture and Women's Religious Experience in Antiquity: An Interdisciplinary Symposium*, Lexington Books, Lanham, MD, 2021, 257–302.
- FLAMINE, Marco, Le ampole di Monza, tesori di Terra Santa, in Cezare ALZATI et al. (szerk.), *Milano e la Terra Santa: Atti del convegno in apertura delle celebrazioni per i cento anni della rivista Terra-santa, Milano, 9 novembre 2019*, Fondazione Terra Santa, Milano, 2020, 95–112.
- FLETCHER, R. A., *Celebrations at Jerusalem on March 25th in the Sixth Century A. D.*, *Studia Patristica V. Papers Presented to the Third International Conference on Patristic Studies Held at Christ Church, Oxford, 1959*, III: *Liturgica, Monastica et Ascetica, Philosophica*, szerk. F. L. CROSS et al. (1962) 30–34.
- FLORA, Holly, *The Devout Belief of the Imagination. The Paris Meditationes Vitae Christi and Female Franciscan Spirituality in Trecento Italy* (Disciplina Monastica 16), Brepols, Turnhout, 2009.

- GINES TAYLOR, Catherine, *Late Antique Images of the Virgin Annunciate Spinning: Allotting the Scarlet and the Purple* (Texts and Studies in Eastern Christianity 11), Brill, Leiden, 2018.
- GREISELMAYER, Volkmar, *Verkündigung. Ikonographisch*, *LThK* 10, 688–689.
- HOCK, Ronald F., *The Infancy Gospels of James and Thomas*, Polebridge, Santa Rosa, CA, 1995.
- JEFFREYS, Elizabeth, The Homilies of James Kokkinobaphos in Their Twelfth Century Context, in ARENTZEN, Thomas, CUNNINGHAM, Mary B. (szerk.), *The Reception of the Virgin in Byzantium. Marian Narratives in Texts and Images*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019.
- JOSUA, Maria, EISSLER, Friedmann, Das arabische Kindheitsevangelium, in MARKSCHIES, Christoph, SCHRÖTER, Jens (szerk.), *Antike christliche Apokryphen in deutscher Übersetzung. I: Evangelien und Verwandtes*, Teilband 2, Mohr Siebeck, Tübingen, 2012, 963–983.
- JUGIE, Martin, *Abraham d'Éphèse et ses écrits*, *Byzantinische Zeitschrift* 22 (1913) 37–59.
- KARMANN, Thomas R., Apokryph oder doch geradezu kanonisch? Zur Rezeption des Protevangelium Jacobi im antiken Christentum, in BREMMER, Jan N. et al., *The Protevangelium of James*, Peeters, Leuven, 2020, 1–48.
- KLÜNDER, Klaus, KLÜNDER Christa Regina, *Katalog der Wandmalereien in den Kirchen und Kapellen Baden-Württemberg's von der ottonischen Zeit bis zur Renaissance*, https://kirchenwandmalereien.de/html/schwabisch_hall-st_urban.html
- KÜGLER, Joachim, Verkündigung des Herrn I. Biblisch-theologisch, *LThK* 10., 684–685
- LIDOVA, Maria, XAIPE MAPIA. Annunciation Imagery in the Making, *Ikon* 10 (2017) 45–61.
- MAAS-EWERD, Theodor, Verkündigung des Herrn IV. Liturgisch, *LThK* 10., 687–688.
- MAMYAN, Mari, The Protevangelium of James in the Context of the 'Armenian Gospel of the Infancy', in Jan N. BREMMER, J. Andrew DOOLE, Thomas R. KARMANN, Tobias NICKLAS, Boris REPSCHINSKI

- (szerk.), *The Protevangelium of James*, Peeters, Leuven, 2020, 249–263.
- MATHEWS, Thomas F., TAYLOR, Alice, *The Armenian Gospels of Gladzor, The Life of Christ Illuminated*, J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2001.
- MITCHELL, John, LEAL Bea, Wall Paintings in S. Maria Foris Portas (Castelseprio) and the Tower at Torba. Reflections and Reappraisal, in *Castelseprio e Torba: sintesi delle ricerche e aggiornamenti*, szerk. DE MARCHI, Paola Marina, SAP Società Archeologica, Mantua, 2013, 311–244.
- MOROZ SARNO, Yaryna, *L'annunciazione del Signore* (25.03.2024), Україна: релігія-культура-мистецтво / Ucraina: religione-cultura-arte, <https://ucrainistica.blogspot.com/2020/04/annunciazione.html>.
- NICKLAS, Tobias, Israel, der Tempel und der theologische Ort des Protevangelium Jacobi, in Jan N. BREMMER, et al. (szerk.), *The Protevangelium of James*, Peeters, Leuven, 2020, 133–158.
- НИКИТЕНКО, Nadia, Про первинне присвячення віктарів Софії Київської [A kijevi Szent Szófia első oltárainak felszenteléséről], *Ucrainica Mediaevalia* 4 (2021) 61–92.
- NIXON, Virginia, David THOMAS, Peter STILES, Barbara BAERT, Anne (Mother of Mary), *Encyclopedia of the Bible and Its Reception II.*, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2009, 49–54.
- NÓDA Mózes, *Liturgika. Szentmise, zsoltosma, szentségek. Keresztény szimbólumok*, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 2009.
- NUTZMAN, Megan, Mary in the Protevangelium of James: A Jewish Woman in the Temple?, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 53.3 (2013) 551–578.
- O'LOUGHLIN, Thomas, The Protoevangelium of James and the Modern Roman Rite: A Case Study in the Structure of Liturgical Memory, *Anaphora* 3.2 (2009) 57–80.
- OSBORNE, John, *Rome in the Eighth Century. A History in Art*, Cambridge University Press, Cambridge, 2020.
- PAȘCA-TUȘA, Stelian, Gabriel-Ștefan SOLOMON, Bogdan ȘOPTERIAN, The Annunciation in Byzantine Art. Patterns of Representation, *European Journal of Science and Theology* 19.3 (2023) 133–144.

- PATTON, Pamela, The Annunciation at the Spring, *The Index of Medieval Art* (2017.03.22.), <https://ima.princeton.edu/2017/03/22/the-annunciation-at-the-spring/>.
- PELLEGRINI, Silvia, Das Protevangelium des Jakobus, in Christoph MARKSCHIES, Jens SCHRÖTER (szerk.), *Antike christliche Apokryphen in deutscher Übersetzung. I: Evangelien und Verwandtes*, Teilband 2, Mohr Siebeck, Tübingen, 2012, 903–929.
- PEPPARD, Illuminating the Dura-Europos Baptistry: Comparanda for the Female Figures, *Journal of Early Christian Studies* 20.4 (2012) 543–574.
- PEPPARD, Michael, *The World's Oldest Church: Bible, Art, and Ritual at Dura-Europos, Syria*, Yale University Press, New Haven, CT, 2016.
- POLISCSUK, Nina, Іконографія Благовіщення: покірність другої Єви [Az angyali üdvözet ikonográfiája: A második Éva engedelmessége], Релігійно-інформаційна служба України (07.04.2018).
- RAGUSA, Isa, GREEN, Rosalie B., *Meditations on the Life of Christ. An Illustrated Manuscript of the Fourteenth Century: Paris, Bibliothèque Nationale, Ms. ital. 115*, Princeton University Press, Princeton, 1961.
- ROBERTSON, Anne, Remembering the Annunciation in Medieval Polyphony, *Speculum* 70 (1995) 275–304.
- ROSEWELL, Roger, Mary B. SHEPARD, The Stained Glass of Saint-Germain-des-Prés, *Vidimus* 21 (2008), <https://www.vidimus.org/issues/issue-21/feature/>.
- ROSSNER, Christiane, Der Faden des Lebens, *Monumente*, 2012. december.
- SALVADOR GONZÁLEZ, José María, Iconography of the Birth of the Virgin Mary on the Basis of a Homily of St. John Damascene, *Eikón Imago* 10.2 (2016) 39–68.
- SANJIAN, Avedis K., *Medieval Armenian Manuscripts at the University of California*, University of California Press, Los Angeles, 1999.
- SARGSYAN, Lusine, Illustrated Story of Jesus Christ and John the Baptist According to the Gospel of Luke (Armenian Miniature Art of 14th Century), *Revue des études sud-est européennes / Journal of South-East European Studies* 56.1–4 (2018), *L'art arménien entre l'Arménie et la Roumanie*, 43–67.

- SCHRÖTER, Jens, Fortschreibung und Adaption früher Traditionen über die Geburt Jesu im Protevangelium Jacobi, in BREMMER, Jan N. et al. (szerk.), *The Protevangelium of James*, Peeters, Leuven, 2020, 71–95.
- SERRA, Dominic E., The Baptistry at Dura-Europos: The Wall Paintings in the Context of Syrian Baptismal Theology, *Ephemerides Liturgicae* 120.1 (2006) 67–78.
- STONE, Nira, *Studies in Armenian Art. Collected Papers*, szerk. Michael E. STONE, Asya BEREZNYAK (Armenian Texts and Studies 2), Brill, Leiden – Boston, 2019.
- STUDER-KARLEN, Manuela, Walking through the Narthex: The Rite in the Chora, in uő (szerk.), *Biography of a Landmark, The Chora Monastery and Kariye Camii in Constantinople/Istanbul from Late Antiquity to the 21st Century*, Brill, Leiden, 2023, 31–73.
- SZÉCSI József, *Judaisztikai érintések II.*, Keresztény-Zsidó Társaság, Budapest, 2013.
- EVANS, Helen C., William D. WIXOM (szerk.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1997.
- TISCHENDORF, Constantinus de, *Evangelia Apocrypha, adhibitis plurimis codicibus Graecis et Latinis...* Editio altera, Hermann Mendelssohn, Leipzig, 1876.
- TÖRÖK Gyöngyi, Újabb ismeretek az oltárépítő műhelyek munkamódszereiről, *Ars Hungarica* 2 (1995) 181–197.
- ULMER, Rivka (szerk.), *A Bilingual Edition of Pesiqta Rabbati*, II., Walter de Gruyter, Berlin, 2022.
- VAN DIJK, Ann, The Angelic Salutation in Early Byzantine and Medieval Annunciation Imagery, *The Art Bulletin* 81.3 (1999) 420–436.
- VANDEN EYKEL, Eric M., *‘But Their Faces Were All Looking Up’: Author and Reader in the Protevangelium of James*, T&T Clark, London – New York, 2016.
- VANYÓ László (szerk.), *Apokrifek (Ókeresztény Írók 2)*, Szent István Társulat, Budapest ²1988.
- VÉGH János, Angyali üdvözlés, *MKL* 1 (1993) 282–283.
- VERHEYDEN, Joseph, The Early Church and “the Other Gospels”, in SCHRÖTER, Jens (szerk.), *The Apocryphal Gospels Within the*

- Context of Early Christian Theology (BETHL 260)*, Peeters, Leuven 2013, 477–506.
- VON DOBSCHÜTZ, Ernst, *Das Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis in kritischem Text* (TU 38.4), Hinrichs, Leipzig, 1912.
- VUONG, Lily C., *Gender and Purity in the Protevangelium of James* (WUNT 2.358), Mohr Siebeck, Tübingen, 2013.
- VUONG, Lily, *The Protevangelium of James* (Early Christian Apocrypha 7), Cascade Books, Eugene, OR, 2019.
- WASOWICZ, Aleksandra, *Traditions antiques dans les scènes de l'Annonciation, Dialogues d'histoire ancienne* 16.2 (1990) 163–177.
- WEDDE, Giannina, Am seidenen Faden, *Publik Forum*, 30.08.2020.
- WEITZMANN, Kurt, *The Ivories of the So-Called Grado Chair* (Dumbarton Oaks Papers 26), Dumbarton Oaks, Washington, DC, 1972.
- WELSH, Jennifer, *The Cult of St. Anne in Medieval and Early Modern Europe*, Routledge, London, 2016.
- WILPERT, Joseph, *Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert* (Band 2): *Text: 2. Hälfte*, Herder, Freiburg, 1916; Band 4: *Tafeln: Malereien*, Herder, Freiburg, 1916.
- WILPERT, Joseph, *Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert* I. *Text. 1:* Herder, Freiburg, 1916.
- ZERVOS, George, Themelis, *The Protevangelium of James, I. Greek Text, English Translation, Critical Introduction; II. Critical Questions of the Text and Full Collations of the Greek Manuscripts*, T&T Clark, London – New York, 2019, 2022.
- ZNOROVSKY, Andrea-Bianka, Building the Temple: Marian Imagery and Iconographic Influences in the Late Middle Ages, in André Filipe OLIVEIRA DA SILVA et al. (szerk.), *Juvenes – The Middle Ages Seen by Young Researchers*, Publicações do Cidehus, University of Évora, 2022.